

OSMANLI HAMAM MİMARİSİNE AİT BİR ÖRNEK: KAZLIÇEŞME HAMAMI*

THE KAZLIÇEŞME HAMAM: AN EXAMPLE OF OTTOMAN BATH ARCHITECTURE

Alper GÖLBAŞ**

Arzu TOKSOY GÖLBAŞ***

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, İstanbul'un Zeytinburnu ilçesi Kazlıçeşme semtinde yer alan, literatürde yeterince incelenmemiş ve günümüzde harap durumda olan Kazlıçeşme Hamamı'nın mimari özelliklerini, plan kurgusunu ve sosyo-ekonomik bağlamını bilimsel veriler ışığında ortaya koymaktır. Ayrıca çalışma, Kazlıçeşme Hamamı'nı hem mimari özellikleri hem de çevresindeki üretim alanları ile olan ilişkisi bağlamında kentsel arkeoloji perspektifiyle değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın yöntemi kapsamında; İstanbul Arkeoloji Müzeleri tarafından 2010 yılında gerçekleştirilen arkeolojik kurtarma kazısı verileri, röhlöve çizimleri ve yerinde yapılan mimari tespitler; Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 18. yüzyıl hamam defterleri ve arşiv belgeleriyle disiplinlerarası bir yaklaşımla sentezlenmiştir. Ayrıca yapı, tipolojik açıdan İstanbul'daki benzer hamam örnekleriyle karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda ulaşılan bulgular, inşa kitabesi bulunmayan yapının mimari üslup özellikleri ve erken tarihli arşiv kayıtları (II. Bayezid Vakfı) üzerinden kökeninin 15. yüzyıl sonuna kadar uzanabileceğine işaret etmektedir. Yapının, özellikle "Hassa Debbağlar" için tahsis edilmiş bir "Salhane/Zenek Hamamı" olarak işlev gördüğü ve 17. yüzyıl sonunda Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı mülkiyetine geçtiği anlaşılmaktadır. Arkeolojik veriler, hamamın "ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli" bir plan şemasına sahip olduğunu ve Osmanlı kentsel dokusunda üretim bölgeleri (debbağhaneler) ile sosyal altyapı arasındaki simbiyotik ilişkiyi yansıtan işlevsel bir örnek teşkil ettiğini göstermektedir. Sonuç olarak çalışma, yapının yüzyıllar içindeki kullanım değişimini (hamam-atölye-çay ocağı) belgeleyerek, Kazlıçeşme'nin endüstriyel mirası içindeki özgün yerini saptamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kazlıçeşme, Osmanlı Hamam Mimarisi, Kentsel Arkeoloji, Zeytinburnu, Debbağhane, Arkeolojik Kazı, Endüstriyel Miras.

* Makalenin ikinci yazarı, çalışmaya konu olan kazı sırasında İstanbul Arkeoloji Müzeleri uzmanı olarak görev yapmış ve kazı çalışmalarını yürütmüştür. Bu kazıyla ilgili yayın izni, İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden yazılı olarak alınmıştır. Makalenin yayınlanmasına izin veren İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü'ne teşekkür ederiz.

** Arkeolog, Öğr. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Ortaca Meslek Yüksekokulu.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2234-482X> ♦ E-mail: alpergolbas@mu.edu.tr

*** Arkeolog, MA, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Fethiye Müzesi.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6470-1936> ♦ E-mail: arzu_toksoy@hotmail.com

ABSTRACT

This study presents a comprehensive archaeological and architectural assessment of the Kazlıçeşme Bath (Hamam) located in the Zeytinburnu district of Istanbul. The structure, which had long remained abandoned and in ruins, was partially revealed during a rescue excavation conducted in 2010 under the supervision of the Istanbul Archaeological Museums. Despite its historical significance within the city's maritime and industrial topography, the Kazlıçeşme Bath has not previously been the subject of a detailed archaeological study. This research re-evaluates the physical remains uncovered during the excavation and assesses the building within the broader context of Ottoman bath architecture, based on primary archaeological data, measured drawings, and on-site architectural observations. The study first examines the historical and geographical background of the Kazlıçeşme district, located outside the Theodosian land walls, which developed as a vital settlement and production hub during the Ottoman period. Its proximity to the seashore and major transportation routes increased its economic importance, turning it into a center of tanning and leather production where numerous debbağhanes (tanneries) operated from the early Ottoman period onward. Within this framework, the Kazlıçeşme Bath is evaluated as a functional component of this production-oriented landscape, closely connected to the daily life of the local community and functionally related to the surrounding industrial district. To determine the probable construction period and patronage of the bath, various written and visual sources were synthesized with material evidence, including archival documents, Ottoman bath registers (hamam defterleri), historical maps, and earlier scholarly studies. While these sources indicate that the bath was associated with the waqf of Merzifonlu Kara Mustafa Paşa in later periods, architectural features and early archival data—specifically related to the II. Bayezid Waqf—suggest that the structure's origins may date back to the late fifteenth century. The bath appears to have functioned as a facility allocated to the “hassa debbağlar” (imperial tanners), corresponding to a specific type referred to in archival sources as a Salhane/Zenek bath. Archaeological remains uncovered during the 2010 excavation provide essential information about the spatial organization of the building, where the main sections of an Ottoman bath were identified, including the soyunmalık (changing hall), ılıklık (tepidarium), sıcaklık (caldarium), and külhan (furnace room). Elements of the heating system, such as hypocaust channels and water conduits, were documented through measured drawings, allowing a reconstruction of the probable original layout. The bath appears to conform to the “central domed, transverse sıcaklık with double halvet” plan type. Construction techniques visible in the remaining walls, particularly the alternating stone and brick masonry, reflect common Ottoman building practices of the era. Traces of later architectural interventions, reused materials, and patch masonry indicate phases of repair and modification, especially during the nineteenth century when tanning activities intensified in the district. Changes in the urban structure and the decline of residential functions eventually led to the abandonment of the structure. In conclusion, the Kazlıçeşme Bath represents a significant example for understanding the development of Ottoman bath architecture in the peripheral industrial areas of Istanbul. The reassessment of the 2010 rescue excavation data contributes to the documentation of an understudied structure and provides new insights into the relationship between Ottoman urban production zones and social infrastructure from a kentsel arkeoloji (urban archaeology) perspective.

Keywords: *Kazlıçeşme, Ottoman Bath Architecture, Urban Archaeology, Zeytinburnu, Tannery (Debbağhane), Archaeological Excavation, Industrial Heritage.*

Giriş

Osmanlı mimari geleneği içerisinde hamamlar, temizlik ihtiyacının karşılandığı, sosyal hayatın ve mahalle kültürünün merkezinde yer alan kamusal yapılardır. Bu yapılar, kökenleri Antik Roma ve Bizans termal kültürüne dayanan mekânsal hiyerarşiyi devralarak, İslamiyet'in temizlik anlayışı ve Osmanlı'nın rasyonel mimari çözümleriyle yeniden şekillenmiştir. Roma hamam mimarisindeki *apodyterium* (soyunma bölümü), *tepidarium* (ılık bölüm) ve *caldarium* (sıcak bölüm) gibi temel birimler, Osmanlı hamamlarında işlevsel bir süreklilikle “soyunmalık-camekân”, “ılıklik” ve “sıcaklık” mekanlarına dönüşmüştür.¹

Yıkınma kültürünün Antik Yunan'daki *balaneia* örneklerinden² Roma dünyasının görkemli *thermae*³ ve daha küçük ölçekli *balneae* yapılarına uzanan tarihsel gelişimi⁴, Osmanlı hamam mimarisinin teknik ve mekânsal altyapısını oluşturmuştur. Roma döneminde kente hastalık taşınmasını önlemek amacıyla sur kapıları ve liman yakınlarına inşa edilen bu yapılar, zamanla temizliğin yanı sıra sosyal etkileşimin merkezi haline gelmiştir.⁵ Bu süreçte Roma hamam mimarisindeki *apodyterium* (soyunmalık), *tepidarium* (ılıklik), *caldarium* (sıcaklık) ve ısıtma sistemi olan *hypocaust* (cehennemlik) gibi temel birimler, Osmanlı hamamlarında işlevsel bir süreklilikle yerini bulmuştur.⁶ Selçuklu ve Osmanlı döneminde estetik bir olgunluğa erişen bu gelenek, sadece işlevselliğiyle değil, aynı zamanda anıtsal tasarımlarıyla da Türk mimarisinde özgün bir konuma sahip olmuştur.⁷ Binayı ve suyu ısıtmak için özel planlanmış yapılar inşa edilmiş tek noktada yakılan ateşin tunç bir kazan içerisindeki suyu ısıtması (külhan) ve ateşin dumanının ise binanın hipokaust adı verilen taban altı kanal sistemi (cehennemlik) ve duvar kısmında dolandırıldıktan sonra bir bacadan (tüteklik) atılması sağlanmıştır.⁸

Bu çalışmanın amacı, günümüzde İstanbul'un Zeytinburnu ilçesine bağlı Kazlıçeşme semtinde yer alan ve hakkında sınırlı bilgi bulunan Kazlıçeşme Hamamı'nın mimari özelliklerini ortaya koymak ve yapının zaman içinde geçirdiği değişimleri değerlendirmektir. Uzun yıllar boyunca hamamın çevresini kuşatan deri atölyeleri ve tabakhaneler, 1990'lı yıllarda gerçekleştirilen düzenlemeler sonucunda ortadan kaldırılmış; bu süreç sonunda alanda yalnızca sınırlı sayıda tarihî yapı ayakta kalabilmiştir. Kazlıçeşme Hamamı da birkaç cami, çeşme, tekke ve türbe ile birlikte bölgede günümüze ulaşan Osmanlı dönemi yapıları arasında yer almaktadır. Bölgede ayakta kalan diğer yapılar arasında bir kilise ve bir ayazma da bulunmaktadır.⁹

1 Yegül, 2006; Eyice, 1960.

2 Gill, 2008.

3 *Thermae*, ılık yer / ılık banyo şeklinde Türkçe'ye çevrilebilir. Roma şehrinde 800-900 civarında *balneae*nin bulunduğu 4. yy.'da, 11 de *thermae* bulunduğu bilinmektedir (Yegül, 2011, 65).

4 Yegül, 2011.

5 Walton, 1894; Yegül, 2006, Önal vd., 2017, 21.

6 Eyice, 1960; Ertuğrul, 2009; Avcı, 2021.

7 Necipoğlu, 2005.

8 Eyice, 1960; Eyice, 1997; Ertuğrul, 2009; Erat, 1999, 398.

9 Yelmen, 1994, 512-514.

Çalışma kapsamında hamamın mimari özellikleri, plan şeması ve mekânsal kurgusu Osmanlı hamam mimarisinin tipolojik gelişimi çerçevesinde ele alınmıştır. Araştırmada yapının mevcut mimari kalıntıları, kazı verileri, rölöve çizimleri ve fotoğraflık belgeler değerlendirilmiş; ayrıca arşiv belgeleri ve literatür incelenmiştir. Bu bağlamda Kazlıçeşme Hamamı'nın mimari özellikleri, İstanbul'daki benzer plan tipine sahip hamamlarla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiş ve yapının bulunduğu bölgede yoğunlaşan tabakhane faaliyetleriyle olası ilişkisi tartışılmıştır. Böylece çalışma, Kazlıçeşme Hamamı'nı Osmanlı hamam mimarisinin tipolojik gelişimi içinde konumlandırmayı ve İstanbul'daki küçük ölçekli hamam tipolojisine sanat tarihi perspektifinden katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Osmanlı hamam mimarisi üzerine yapılan çalışmalar arasında, özellikle Semavi Eyice'nin tipolojik değerlendirmeleri¹⁰ ile Doğan Kuban¹¹ ve diğer araştırmacıların katkıları, hamamların plan şemaları, mimari özellikleri ve kent içindeki konumları bakımından önemli bir çerçeve ortaya koymaktadır. İstanbul'daki hamam yapıları üzerine gerçekleştirilen araştırmalar, özellikle kentin merkezi bölgelerindeki büyük ölçekli hamamları ayrıntılı biçimde ele almıştır. Buna karşın İstanbul'un üretim alanlarıyla ilişkili perifer bölgelerinde yer alan daha küçük ölçekli hamamlar üzerine yapılan çalışmalar sınırlıdır.¹² Bu bağlamda Kazlıçeşme Hamamı hem bulunduğu bölgenin üretim karakteri hem de mimari özellikleri açısından literatürde yeterince incelenmemiş yapılardan biridir.

18. yüzyılda İstanbul'da hayata geçirilen yeni bir düzenleme sayesinde hamamlar kayıt altına alınmıştır.¹³ Bu düzenlemelerin sonucu olarak 1732, 1735, 1752 ve 1766 tarihli hamam yoklama defterlerinde Kazlıçeşme Hamamı'na dair önemli verilere ulaşılmaktadır.¹⁴

1732 yılına ait hamam yoklama defterinde¹⁵ Kazlıçeşme Hamamı'ndan Yedikule

10 Eyice, 1960.

11 Kuban, 2007.

12 Haskan, 1995.

13 İstanbul'da 1730 yılında meydana gelen Patrona Halil İsyanı, Sultan III. Ahmed'in (1703–1730) tahttan indirilerek yerine I. Mahmud'un geçirilmesiyle sonuçlanmıştır. İsyanın bastırılmasının ardından Sultan I. Mahmud'un dikkat çeken uygulamalarından biri, isyanın elebaşı Patrona Halil ile ilişkilendirilen Arnavut kökenli hamam çalışanları üzerindeki denetimi artırmaya yönelik tedbirler olmuştur. Nitekim Patrona Halil'in de bir dönem hamamlarda tellaklık yaptığı yönünde rivayetler bulunmaktadır. İsyanın kısa bir süre sonra İstanbul kadısına gönderilen bir fermanda, şehirde faaliyet gösteren hamamlarda çalışan tüm tellak ve natırların isimleri ve fiziki özellikleriyle birlikte kaydedilmesi emredilmiş, Arnavut olanların ise isimlerinin altına kırmızı mürekkeple “Arnavut'tur” ibaresinin düşülmesi istenmiştir. Bunun yanı sıra hamamlara yeni çalışan alınacağı zaman Arnavutların tercih edilmemesi; bunun yerine Anadolu'dan Türk uşaklarının veya İstanbul'da yaşayan zimmîlerin istihdam edilmesi hükme bağlanmıştır. Ayrıca memleketlerine gitmiş olan Arnavutların geri döndüklerinde hamamlarda yeniden çalıştırılmamaları da fermanın hükümleri arasında yer almaktadır (Yaşar, 2014, 533-534; Yörük, 2023, 281-282.).

14 Yaşar, 2014, 533-534; Yörük, 2023, 284.

15 Yaşar, 2014, 564; BOA, EV.HMH.d., 3496

Haric-i Hamam olarak söz edilirken 1735 yılına ait Muallim Cevdet Yazmaları'nda¹⁶ Debbaghane Bostan Hamamı olarak isimlendirildiği görülmektedir.¹⁷ 1735 tarihli kayda göre Kazlıçeşme Hamamı'nda üç tellak, bir natır ve bir külhancı olmak üzere toplam beş kişi görev yapmaktaydı.¹⁸

1752 yılına ait hamam yoklama defterinde Hariç-i Yedikule Hamamı olarak geçmiş olan yapıdan 1766 tarihli defterde Haric-i Yedikule Hamamı olarak bahsedilmiş "yekta" yani "tek" hamam olduğu Kara Mustafa Paşa Vakfı'na bağlı olduğu belirtilmiştir.¹⁹ 1766 tarihli deftere göre hamam Hacı Mehmed Ağa tarafından aylık 2,5 kuruşa işletilmektedir.²⁰

1. Kazlıçeşme Adının Kökeni ve Semtin Tarihsel Geçmişi

Kazlıçeşme, İstanbul sur dışında Yedikule'nin karşısına düşen semtin adıdır. Semt, adını günümüzde hala mevcut olan ve kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla Mehmet Bey adında bir kişi tarafından H. 953/ M.1546 tarihinde yaptırılmış olan ve üzerinde kabartma bir kaz tasviri bulunan ünlü çeşmeden almıştır.²¹ Çeşmenin yapılışına dair çeşitli efsaneler vardır. Bunlardan biri; İstanbul kuşatması esnasında çekilen su sıkıntısını aşmak için uçan kazların askerlerce takip edilmesi ve kondukları su birikintisinin bulunarak kazılması sonucu çıkan su kaynağı için yapıldığıdır.²² Bir diğer anlatıma göre ise bir kaz bu alanda otlarken yeri eşelemeye başlamış ve bu alandan su çıkmaya başlamış, bunu gören halk aynı noktayı kazarak suyun bulunduğu yere çeşme yapısını inşa etmiştir.²³ Çeşme üzerinde olduğu bahsedilen esas kaz tasviri (Görsel) sökülmüşse de sonradan bir kopyası yapılarak kitabenin altındaki yerine yerleştirilmiştir.²⁴ Tasvir çoğu kişi tarafından bir kaz olarak yorumlanmışsa da Semavi Eyice bu hayvanın bir kuğu olması ihtimali üzerinde de durmuş ve söz konusu kabartmanın olasılıkla Bizans döneminde yapılmış ve sonradan buraya eklenmiş bir kabartma olma ihtimalinden de bahsetmiştir.²⁵

Evliya Çelebi, seyahatnamesinin 1. cildini oluşturan İstanbul kısmında çeşmeden şu şekilde bahseder: *"Bu kasabanın dışında cana can katan bir çeşmenin kemeri altında dört köşe beyaz bir mermer üzerine mermer ustası bir kaz kuşu resmi yapmış ki diller ile anlatılmaz, sanki canlıdır. Halk arasında- Kazlıçeşme adıyla ünlüdür."*²⁶

16 Yaşar, 2014, 565; ABK Muallim Cevdet Yazmaları, No: B.6.

17 Yörük, 2016, 830.

18 Yörük, 2016, 830; ABK Muallim Cevdet Yazmaları, No: B.6.

19 Yaşar, 2014, 581; Şimşir, 2015, 89; Yaşar, 2020, 92; BOA, C.BLD, 2706, 6.

20 Şimşir, 2015, 89, 94; Yörük, 2016, 830; BOA, C.BLD, 2706, 6.

21 Ertuğ, 2006, 205.

22 Ertuğ, 2006, 205

23 Kömürciyan, 1988, 25.

24 Ertuğ, 2006, 204.

25 Eyice, 1993, 207.

26 Evliya Çelebi, 2006, 353.

Görsel 1: a.Çeşmeye ve semte adını veren kaz kabartmasının 1944 yılında çekilmiş bir fotoğrafı (Ertuğ, 2006, 204). b.Çeşmenin günümüzdeki durumu, c.Çeşmenin batısında görülen sütunçe ve arkasına bitiştirilmiş üzeri kazınmış tempon levhasının 2026'daki durumu.

Bizans döneminde, İstanbul'a gelen yabancıların şehre giriş öncesinde hastalık bulaştırmaları tehlikesiyle bir süre karantinaya alındıkları bir alan olan Kazlıçeşme semti, fetihten sonra Fatih Sultan Mehmet'in emriyle debbağlara (deri işleyicileri) tahsis edilmiştir.²⁷ Fatih Sultan Mehmet'in söz konusu fermanı günümüze ulaşmamıştır. Fatih Sultan Mehmet'in Rumeli seferlerinde, sefere giderken ordunun ihtiyaç duyduğu deri üretiminin burada gerçekleştirildiği de kayıtlarda mevcuttur.²⁸ Fatih Sultan Mehmet Kazlıçeşme'de sadece debbağları değil dericilikle ilgili diğer meslekleri de bir araya toplamış, ayrıca debbağların ve tabakhanelerin ihtiyaçlarını temin ettirmek için 33 adet salhane (mezbaha) açtırmıştır. Salhanede elde edilen iç yağları aynı zamanda mum imalatında kullanılmıştır.²⁹ Tabakhanelerin sayısı zamanla 360'ı bulmuş ve bunlar çeşitli kişilere kiralanmıştır.³⁰ İş yerlerine tahsis edilmiş olan bu alanda konut tipi yerleşim çok fazla olmamakla beraber, işyeri çalışanlarının temel ihtiyaçlarını karşılayacak kamu yapıları da zamanla yerlerini almışlardır. Bu yapılardan ilki Fatih döneminde yapıldığı düşünülen Kazlıçeşme Fatih Camii'dir.³¹ Söz konusu cami ahşap çatılı kagir bir binadır ve 1813'te onarım görmesine karşın 1953 yılında harabeye dönmüş³² ve bölgedeki derici

27 Evliya Çelebi, 2006, 353.

28 Koyuncu, 2009, 1753.

29 Yelmen, 1994, 513.

30 Özdemir, 2004, 56.

31 Hadikatül Cevâmi'den "Fatih Sultan Mehmet Han tarafından yaptırıldığı ve onun vakfına dahil olduğu" aktarılan bu eserden "Yedikule Camii" olarak bahsedilmektedir. Bk. Koçu, 1971.

32 Ayverdi 1953, 25.

esnafının katkıları ile 1954 tarihinde ikinci defa onarım görmüştür.³³ Diğer önemli yapılar ise Merzifonlu Kara Mustafa Paşa zamanında inşa edildiği anlaşılan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Mescidi (Kasaplar Mescidi)'dir. Merzifonlu Kara Mustafa Mescidi veya diğer adıyla Kasaplar Mescidi'nin bu adı almasının sebebi bir kasap tarafından yaptırılmış olabileceğini akla getirmekte ise de³⁴ bölgede çalışmakta olan kasaplar tarafından çok tercih edildiği için böyle anıldığı bilinmektedir.³⁵ Bu yapı günümüzde Kazlıçeşme Hamamı'nın 140 m güneybatısında yer almaktadır (Görsel 2).³⁶

Kazlıçeşme Hamamı'nın yakın çevresinde bulunan diğer tarihi yapılar içerisinde hamama yalnızca birkaç metre mesafede Aya Paraskevi Kilisesi, Eyrek (Erikli) Baba Tekkesi³⁷ ve Derya-i Ali Baba Türbesi gibi yapılar bulunmaktadır. Ayrıca burası yüzyıllardır mezarlık bölgesi olarak da kullanılmıştır. Söz konusu yapılardan biri olan Aya Paraskevi Kilisesi fetih öncesi inşa edilmiş bir Bizans eseri olup yapım tarihi net değildir (Görsel 2). Surların hemen dışında inşa edilmiş tek nefli küçük bir şapel görünümü vermektedir.³⁸ Bu hali ile kente giriş öncesi yedi gün boyunca surların dışında bekletilen insanların ibadet etmeleri için inşa edilmiş olma ihtimali de göz önünde bulundurulabilir. Bu alanın yakın çevresinde ayakta kalmış başka Bizans eseri izlenmemekle birlikte Eyrek (Erikli) Baba Tekkesi'nde farklı amaçlara hizmet eden³⁹ bir takım Bizans dönemi sütun parçaları gibi devşirme malzemeler yer almaktadır ve söz konusu mimari elemanlar Aya Paraskevi Kilisesi'ne ait parçalar olarak değerlendirilmektedir.⁴⁰ İstanbul'un fethi sırasında Fatih Sultan Mehmet'in otağını bu civara kurduğu bu dönemde kilisenin camiye dönüştürülüp ibadet için kullanılabileceği önerisinin kendisine iletiildiği fakat bu yapının camiye dönüştürülmesi yerine hemen yakınına bir namazgah inşa edilmesi emri verdiği rivayet edilmektedir.⁴¹

Kazlıçeşme Fatih Camii olasılıkla bu namazgahın bulunduğu alana inşa edilmiştir. Bu haliyle alanın fetih öncesi namazgah olarak kullanıldığı ve fetih sonrası cami inşasının tamamlanmış olabileceği düşünülebilir. Cami geçirdiği onarımlar sonrası özgün kimliğini

33 Yelmen, 1994,513.

34 Zeren ve Sazak, 2011, 57.

35 Yelmen, 1994, 513.

36 Kazlıçeşme deri atölyelerinin arasında kaybolan yapı 1990'lı yıllarda deri atölyeleri yıkıldıktan sonra tekrar ortaya çıkmıştır. Daha önce 1780'de de kapsamlı bir onarım gördüğü de bilinen yapının minare kaidesi üzerinde bir onarım kitabesi yer almakta olup Hicrî 1250 (1834-1835) tarihinde bir onarım gördüğü anlaşılmaktadır. Bu yapının minaresinin kaide kısmı tabanda altı sıra kesme taş ile sonrasındaki geçiş kısmı üç sıra tuğla iki sıra kesme taş olacak biçimde alması olarak beş defa tekrar edecek biçimde örülmüş olup tamamıyla tuğla ile örülerek oluşturulmuş tek şerefeli bir minareyi taşımaktadır.

37 Maden, 2013, 121.

38 <https://kulturenvanteri.com/yer/aya-paraskevi-kilisesi-kazlicesme/#17.1/40.990189/28.91408>

39 Mezar taşı, mimari unsur.

40 Maden, 2013, 122.

41 <https://kulturenvanteri.com/yer/aya-paraskevi-kilisesi-kazlicesme/#17.1/40.990189/28.91408>

büyük oranda kaybetmiştir. Kazlıçeşme Hamamı caminin 10 m kuzeydoğusuna inşa edilmiştir. Hamama yalnızca 50 m mesafede bulunan Eyrek (Erikli) Baba Tekkesi⁴² tarihi kayıtlarda esasen ilk olarak 18. yüzyılda geçmektedir.⁴³ Tekkenin kurulmasına vesile olan Eyrek Baba'nın⁴⁴ İstanbul'un fethine katıldığı düşünülmekte ve mezarının 15. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁵ Tekke'nin sınırlıları içerisinde yer alan Eyrek Baba'ya ait olduğu iddia edilen mezar yapısının oluşturulma biçimi ve mezarda baş ve ayak taşı olarak kullanılmak üzere işlev kazandırılan iki adet Bizans dönemine ait sütun bulunuyor olması civarda fetih sırasında şehit düşen farklı kişilere yapılan uygulamalarla benzerlik göstermekte olduğundan bu kanaat oluşmuştur (Görsel 2).

Görsel 2: Kazlıçeşme Hamamı ve civarındaki tarihi yapıları gösteren uydu fotoğrafı ve yapıların fotoğrafları. (Fotoğrafları çeken ve düzenlemeyi yapan yazar).

Evliya Çelebi'ye göre on yedinci yüzyılda Yedikule (Kazlıçeşme) semtinin⁴⁶ bir camii, yedi mescidi, bir hanı, bir hamamı, yedi sebili ve üç tekkesi⁴⁷ vardır. Ayrıca

42 Söz konusu tekke tarih boyunca çeşitli kaynaklarda farklı isimlerle anılmıştır. Bu isimler arasında *Yedikule Tekkesi*, *Şiitürşümar (Devegüden) Mehmet Baba Tekkesi*, *Eyrek Baba veya Eyrek (Erikli) Baba Tekkesi*, *Perişan Baba Tekkesi*, *Seyyid Mehmed Baba Tekkesi*, *Şeyh Mehmed Ali Baba Tekkesi*, *Mustafa Baba Tekkesi*, *Zakirbaşı Tekkesi* ve *Şeyh Küçük Abdullah Baba Tekkesi* bulunmaktadır. (Bk. Tanman 1994, 242; Şehsuvaroğlu 2005, 268; Maden, 2013, 122.)

43 Maden, 2013, 122.

44 Asıl adının Seyyid Muhammed Saineddin olduğu bilinmektedir (Maden, 2013, 122).

45 Maden, 2013, 122.

46 Evliya Çelebi bugünkü semt ayrımlarına göre Kazlıçeşme semtinin bulunduğu alanı ve Yedikule semtinin bulunduğu alanı birlikte ele alarak Yedikule Kasabası ismi ile açıklamıştır (Evliya Çelebi, 2006, 352).

47 Tekkelerin adları belirtilmemiştir.

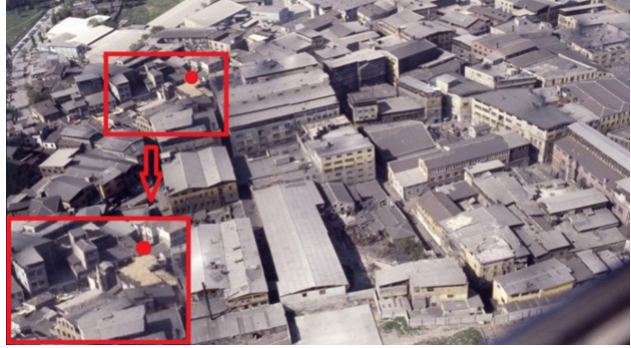
300 adet derici dükkânı ve imâlathanesi, elli adet tutkalcı, yetmiş adet de kirişçi dükkânı vardır. Mahallede oturan aileler çok az olup, mahalle sakinleri çoğunlukla bekarlardır (mücerred). Yine Evliya Çelebi'nin aktardığına göre tüm kasaplar yeniçeri olup, mezbahaneler de onlara aittir.⁴⁸

Sonraki yıllarda kasaplardan ziyade salhaneçilerin mekânı haline gelmeye başlayan Kazlıçeşme'nin bu yönü de bir süre sonra yetersiz kalmış olacak ki 18. yüzyıl itibarıyla, şehrin çeşitli yerlerinde -Eğrikapı, Eyüp, Balat, Eminönü ve Üsküdar'da- yeni salhaneler kurulmuştur. Osmanlı'nın son dönemlerinde ise Sütluce mezbanesinin işletmeye açılmasıyla bölge kasaplardan ziyade deri işlemecilerin mekânı haline gelmiştir.⁴⁹

1940'lı yıllarda İstanbul'a yaşanan büyük göç dalgasından Zeytinburnu ve dolayısıyla Kazlıçeşme'de nasibini almış⁵⁰ ve buralar ilk gecekondu mahallelerinin çekirdeğini oluşturmuştur.⁵¹ İstanbul'un ve Osmanlı coğrafyasının büyük bir kısmının deri üretimini⁵² yüzyıllar boyunca sırtlayan Kazlıçeşme'deki deri fabrikaları, 1993 senesinde belediye tarafından tamamıyla yıktırılmış ve bölgede bir düzenlemeye gidilmiştir (Görsel 3 ve 4).⁵³

Görsel 3: Kazlıçeşme Debbaghaneler Bölgesi Hava Fotoğrafı 1980 Öncesi, Kırmızı çerçeve içine alınmış alan Kazlıçeşme Hamamı'nın bulunduğu muhtemel bölge (Kaynak: İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi)

Görsel 4: Kazlıçeşme Deri Atölyeleri ve Kazlıçeşme Hamamı 1980'ler (Minaresi görülen Fatih Sultan Mehmet Camii'nin hemen doğusunda derici atölyesi olarak kullanıldığı dönem, kubbelerin üzeri sıva ile kapatılmış durumda.) (Sevindik ve Şenyurt, 2023)

48 Evliya Çelebi , 2006, 352-353.

49 Arslan, 1974, 107; Koyuncu, 2009, 1759; Genim, 2010, 271.

50 Genim, 2010, 281.

51 Karakuyu, 2006, 210

52 Arslan, 1974, 102

53 Yelmen, 1994, 513.

2. Kazlıçeşme Hamamı'nın Kazı Öncesi Durumu

Kazlıçeşme Mahallesi, 783 ada, 12 parselde bulunan hamam, Kazlıçeşme çeşmesinin 60 m doğusunda ve Fatih Sultan Mehmet döneminde inşa edildiği düşünülen Kazlıçeşme Fatih Camii'nin bitişğinde yer almaktadır (Görsel 5). Hamamın inşa tarihine ilişkin iki farklı iddia söz konusudur: Ayverdi, bitişikteki Fatih Camii'den yola çıkarak hamamın da aynı dönemde inşa edilmiş olabileceğini belirtmiştir.⁵⁴ Ertuğrul da hamamın on beşinci yüzyılda inşa edildiğine vurgu yapmıştır.⁵⁵ Haskan ise hamamın Merzifonlu Kara Mustafa Paşa vakfına ait olduğunu ve daha güneybatıda bulunan Kasaplar Mescidi'ne akar olarak inşa edildiğini ifade etmektedir.⁵⁶ Haskan, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa-Kasaplar Mescidi'ni hamam yakınlarında Kazlıcami Sokağı ve Kireççi Sokağı'nın birleştiği yerde bulunduğunu ifade etmiştir. Söz konusu yer bugün Kazlı Camii olarak anılmaktadır.

Görsel 5:
Kazlıçeşme Hamamı
ve Fatih Camii'nin
uzaktan görünümü
(Kazlıçeşme
Hamamı Kazı
Arşivi).

Derici dükkanları zamanla Kazlıçeşme Fatih Camii ile hamamın arasında kalan alanı da kaplamış ve 1939 yılına ait Pervititch haritalarında da (Görsel 6) görüldüğü gibi hamam, doğusundan ahşap kuzey ve batısında ise kâgir atölye ve dükkanlar tarafından çevrelenmiştir.⁵⁷ Pervititch haritalarında hamamın hemen doğusunda kalan ahşap yapının merkezinde camekanlardaki merkezi çatı sistemini andıran bir dörtgen yapı unsuru olduğu görülmektedir. Buna karşın buranın soyunmalık yapısı mı yoksa hamama bitişik inşa edilmiş bir başka yapı mı olduğu anlaşılamamaktadır. Haskan, tam olarak tarih belirtmese de hamamın belirli bir dönemden sonra işlevini kaybettiğini ve deri imalathanesi olarak kullanıldığından söz etmiştir.⁵⁸ Çevre düzenlemesinin başladığı 1993 senesinden itibaren etraftaki bütün binalar yıkıldıktan sonra hamam, bitişikteki Fatih Camii ve Kazlıçeşme Çeşmesi ile beraber açıkta kalmıştır (Görsel 1, 3, 4, 7).

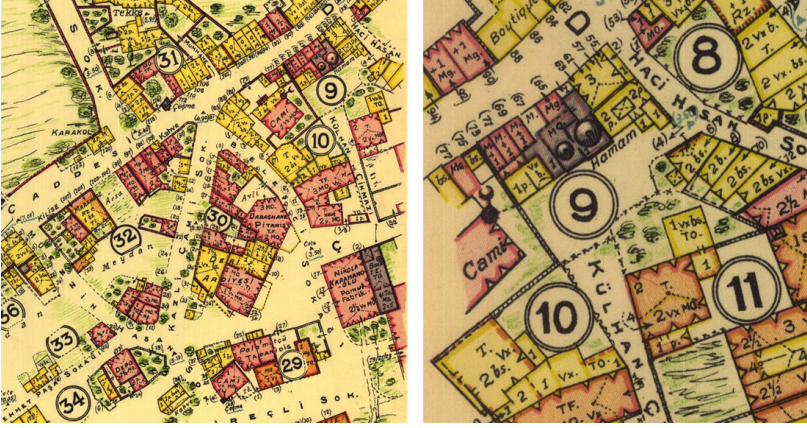
54 Ayverdi, 1973, 408.

55 Ertuğrul, 2015, 450-467.

56 Haskan, 1995, 207.

57 Haritanın ana hazırlanış amacı bir sigorta haritası olduğundan Pervititch mimari yapıları renk kodlarıyla ayırmış ahşap yapıları sarı, kâgir yapıları (kırmızı/pembe) renklerde göstermiştir. (Ersoy ve Anadol, 2000, 201.)

58 Haskan, 1995, 207.

Görsel 6: Soldaki Pervititch haritasında Kazlıçeşme: 9 numaralı parsel Kazlıçeşme Hamamı ve Kazlıçeşme Fatih Camii, 31 numaralı parselde Kazlıçeşme Çeşmesi, 29 numaralı parselde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Camii (Kasaplar Mescidi) görülmektedir (Ersoy ve Anadol, 2000, 201.). Sağdaki ikinci harita Kazlıçeşme 1 nolu harita olup haritanın detayında hamamın küllhan bölümü de soldaki haritadan farklı olarak hamamın esas binası ile aynı renkte gösterilmiştir.

Görsel 7: 1993 yılında yapılan düzenlemeden sonra Kazlıçeşme Hamamı ve Kazlıçeşme Fatih Camii'nin Görünümleri Durumları Sağdaki görselde caminin solunda henüz yıkılmamış 3 katlı bir derici atölyesi binası görülüyor (Yelmen, 1994, 513).

3. Arkeolojik Kazı Verileri ve Mimari Analiz

Kazlıçeşme Hamamı'ndaki çalışmalar, yapıyı tekil bir mimari obje olmaktan ziyade, çevresindeki üretim alanlarıyla bütünleşik bir kentsel arkeoloji katmanı olarak ele alan bir metodolojiyle yürütülmüştür. Zeytinburnu Belediyesi'nin restorasyon projesi planları kapsamında, İstanbul Arkeoloji Müzeleri denetiminde hamamda, 2010 yılı Mayıs-Aralık ayları arasında arkeolojik kazı çalışmaları yürütülmüştür. Kazı öncesinde harap durumda hamamın bir kısmının çay ocağı olarak kullanıldığı görülmüştür. Dört duvarı sağlam kalmış olsa da hamam çok tahribata uğramış ve deri atölyesi olarak kullanıldığı dönemde olsa gerek; kimi duvarlar arasına farklı kapılar açılması, odaların birbirine katılması ve beton harçla duvarların sıvanması gibi çeşitli tahribatlara uğramış durumdadır.

Kazlıçeşme Hamamı'nda kazı çalışmalarına başlamadan önce dış ve iç mekanlarda temizlik çalışması yapılmıştır. Temizliğin ardından hamamın dış batı-güneybatı cephesinde kazı çalışmalarına başlanmıştır. Burada yapılan kazının ardından yapının güneybatı yönündeki mekânda güncel betonarme zemin temizlenerek horasan su deposu sıvası ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu sıvalı kısmın hemen güneyinde, daha alt kotlarda hamamda kullanılan suyun ısıtılmasını sağlayan külhan bölümüne ulaşılmıştır (Görsel 8). Külhan kısmından hamamın içerisine doğru beş farklı kanal ile dumanın aktarıldığı anlaşılmıştır. Külhanın üst kısmında bulunan mekânın tamamını kapsayan horasan sıva bu alanın sarnıç (su deposu) olarak kullanıldığını göstermektedir (Görsel 9). Su deposundan hamamın iç mekânına devam ettiği anlaşılan yaklaşık 15 cm. çapında bir künk ağzı da tespit edilmiştir. Söz konusu künk, depo tabanından 30 cm. kadar yüksekte bulunmaktadır. Külhan ve su deposunun bulunduğu alanın dışında (batı tarafında), hamamla paralel kabaca kuzey-güney doğrultulu, oldukça tahrip duvarın dış kısmında külhanın ısınmasını sağlayan olasılıkla ateşlik ve odunluk kısmıdır (Görsel 10). Ateşlik (ocak) kısmı hamamın genel kotundan yaklaşık 1 m aşağıda konumlanmıştır. Ateşin yakıldığı bu kısma olasılıkla basamaklarla inilmekteyken günümüze bu düzenleme ulaşamamıştır.⁵⁹ Kazı sırasında belgelenen külhan kalıntısı ve hypocaust (cehennemlik) sistemi, Osmanlı hamam mimarisinin klasik ısıtma düzenini yansıtmaktadır. Külhan, sıcaklık bölümünün ekseninde, yapının batı kısmına konumlanmış olup ısı kanalları sıcaklık zeminine homojen biçimde dağılmaktadır. Bu yerleşim biçimi, Anadolu'daki hamamlarda görülen genel prensiple uyumludur.⁶⁰

Görsel 8:

Külhan, Su Deposu tabanı ve tabandan 30 cm yüksekte suyun hamama girişini sağlayan künkler. Görselde ayrıca güney halvet hücresinin batısına sonradan açılan ve demir parmaklık takılan kapı (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kazlıçeşme Hamamı Kazısı Arşivi).

⁵⁹ Erat, 1999, 398.

⁶⁰ Önge, 1995

Görsel 9:

Solda ateşlik ortada su deposu tabanı ve kazanın oturduğu çukur (hazne) sağda güney halvete sonradan açılan ve demir parmaklık takılan alan (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kazlıçeşme Hamamı Kazısı Arşivi).

Görsel 10: Solda Odunluk ve Ocak, Sağda Tuğla Örgüyle Oluşturulmuş Kemerli ile Ocak Yeri (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kazlıçeşme Hamamı Kazısı Arşivi).

Hamamın kuzey-kuzeybatısında caddeye paralel olan kısımda yapılan kazı çalışmaları sonucunda kuzey-güney yönlü bir duvarla sınırlanan kısımda yine horasan harçlı, olasılıkla ek bir su deposuna (soğuksu deposu?) ait taban tespit edilmiştir.⁶¹ Bu su deposu ile batıda yer alan su deposu arasında kot farkı vardır.

Hamamın dış doğu-kuzeydoğusunda yapılan çalışmalarda hamama paralel olarak uzanan, yaklaşık kuzey güney doğrultulu, üzeri sağlam vaziyette, yaklaşık 8.5 m. uzunluğunda bir kanal tespit edilmiştir (Görsel 11). Ateş tuğla kullanılarak inşa edilen bu kanalın hamamla bağlantısının bulunamamış olması, söz konusu kanalın hamamdan sonraki bir dönemde yapılmış olabileceğini göstermektedir.

61 Soğuk su depoları Osmanlı hamamlarında görülebilen bir mimari birimdir (Erat, 1999, 398).

Yapının güncel durumunda, güney cephesi üzerinden doğrudan sıcaklık ve güney halvetine geçiş sağlayan iki adet kapı açıklığı izlenmektedir. Haskan, hamamın biri batıda cami avlusuna, diğeri ise güneyde Külhan Sokağı'na açılan iki farklı kapısı olduğunu öne sürmüştür.⁶² Ancak klasik hamam planlamasında batı cephesinin külhan ve su deposu (hazne) gibi teknik birimlere tahsis edilmiş olması, bu aks üzerinde özgün bir mekân girişinin bulunmasını mimari kurgu açısından imkânsız kılmaktadır.

Öte yandan, güney duvarı temel seviyesinde açığa çıkarılan paralel duvar kalıntıları, hamamın günümüze ulaşmayan soyunmalık ve/veya ılıklik birimlerinin güney yönünde konumlanmış olabileceğine dair somut arkeolojik veriler sunmaktadır. Klasik Osmanlı hamam mimarisinde mahremiyet ve ısı korunumu ilkeleri gereği tamamen kapalı/korunaklı olması gereken sıcaklık ve halvet duvarlarına doğrudan dış kapılar açılmış olması özgün bir tasarım olamaz. Bu durum, yapının 20. yüzyılda maruz kaldığı ağır endüstriyel tahribatın (derihane kullanımının) güney kanadındaki orijinal geçiş mekânlarını yok ettiğini ve bu eksikliği telafi etmek amacıyla doğrudan ana kâgir gövdeye müdahale edilerek yapının özgün mekânsal hiyerarşisinin bozulduğunu açıkça kanıtlamaktadır (Görsel 12).

Hamam çevresinde yapılan kazılar sonrasında çalışmalar iç kısma kaydırılmıştır. İç kısım dört kubbe ve iki tonozla örtülü dört ayrı mekândan (1 sıcaklık, 2 halvet ve 1 tıraşlık/hela) oluşmaktadır. Mekânın aydınlatılması kubbelere açılan merkezde büyük ve etrafında 16 adet daha küçük bal peteği boşluklarla sağlanmıştır.⁶³ Bal peteği şeklindeki altıgen boşlukların üzerinde bulunması muhtemel fil gözü fanuslar günümüze ulaşamamıştır. Her şeye rağmen bal peteği şeklindeki (altıgen) aydınlatma boşlukları Kazlıçeşme Hamamı içerisinde yer alan sanatsal dokunuşlardan günümüze kalabilmiş küçük yansımalarlardır. Sıcaklık ve halvet hücrelerinde, zemin ile duvarın birleştiği noktalarda en az bir sıra mermer levha kaplama bulunduğu, günümüze ulaşan izlerden anlaşılmaktadır (Görsel 13).

Günümüze ulaşan kâgir gövde bütünüyle değerlendirildiğinde, kareye yakın planlı bir kütle arz etmektedir. Yapının mevcut iç mekân organizasyonu; Osmanlı hamam mimarisi terminolojisinde tanımlandığı üzere, bir “enine sıcaklık” ve ona batı yönünde eklemlenen “çifte halvet hücresi” olmak üzere üç ana birimden oluşmaktadır. Kâgir

Görsel 11: Hamamla doğrudan bağı bulunmayan kanal yapısı. (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kazlıçeşme Hamamı Kazısı Arşivi)

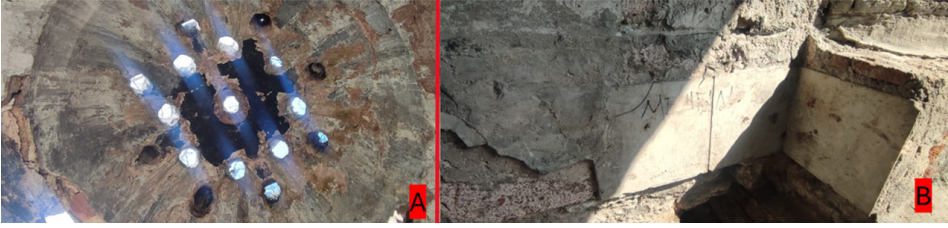
62 Haskan, 1995, 208.

63 Ayrıca tonozlar üzerinde de açıklıklar olduğu görülse de tahrip oldukları için sayıları tam olarak belli değildir.

Görsel 12:

Hamamın güneyinde yer alan iki girişin 2010 yılındaki kazı öncesi çay ocağı olarak kullanıldığı zamanki durumu (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kazlıçeşme Hamamı Kazısı Arşivi).

Görsel 13.a. Kazlıçeşme Hamamı'ndaki Bal Peteği Açıklıklar, b. Kazlıçeşme Hamamı Mermer Levha İzleri (Yazar Arşivi).

çekirdeğin doğu yarısını kaplayan dikdörtgen planlı sıcaklık mekânından, iki ayrı kapı açıklığı vasıtasıyla bağımsız halvet hücrelerine geçiş sağlanmaktadır. Yapının taşıyıcı dış duvarlarında horasan harçlı kesme taş örgü kullanılmışken; mekânları birbirinden ayıran bölme duvarları, üst örtü (kubbe) ve kubbeye geçişi sağlayan pandantiflerde tamamen tuğla malzeme tercih edilmiştir. Ayrıca güney cephenin dış yüzeyinde kısmen korunagelmüş kesme taş ve tuğla sıralarından oluşan almaşık duvar örgüsü dikkati çekmektedir. Geleneksel hamam mimarisinin ayrılmaz bir parçası olarak, her üç mekânın da zemin döşemesinin altında, yapının ısıtılmasını sağlayan cehennemlik (hipokaust) sistemine ait boşluklar ve taşıyıcı ayaklar mevcuttur (Görsel 14).

Görsel 14: a. Sıcaklık kısmında tespit edilen cehennemlik bölümü, b. Külhandan gelen ısının dağıtılmasını sağlayan kanallar (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kazlıçeşme Hamamı Kazısı Arşivi).

Sıcaklık mekânının kuzeydoğu köşesinde, kütleden dışa taşan, kare planlı ve kubbe örtülü küçük bir birim (tırışlık/hela) yer almaktadır. Bu birim ile sıcaklık arasında, günümüzde örülerek kapatılmış iki adet geçiş açıklığı tespit edilmiştir (Görsel 16). Mekânın kuzeydoğu çeperinde, doğrudan dışarıya açıldığı anlaşılan ve yine sonradan kapatıldığı görülen bir kapı açıklığı daha mevcuttur.

Söz konusu kapının hemen üzerinde, zeminden yaklaşık 3-4 metre yükseklikte konumlanan tuğla örgülü baca yapısı dikkat çekicidir. Bu bacanın konumu ve inşaa malzemesi incelendiğinde; hamam mimarisinde duman tahliyesi için kullanılan özgün “tüteklik” sisteminden⁶⁴ ziyade, yapının 20. yüzyılda deri atölyesi olarak kullanıldığı evrede eklenmiş bir endüstriyel baca olduğu düşünülmektedir.⁶⁵ Bacanın çatı seviyesinde görülebilen tuğlalarının 20. yüzyıl üretimi ‘ateş tuğlası’ karakteri taşıması, bu mimari unsurun ya tamamen modern dönem eki olduğunu ya da bu dönemde köklü bir onarım görerek işlev değiştirdiğini göstermektedir.

Hamam planı, genel olarak Semavi Eyice tarafından “Ortası Kubbeli, Enine Sıcaklıklı ve Çifte Halvetli Tip” olarak adlandırılan planı andırmaktadır.⁶⁶ Bu duruma göre dikdörtgen mekân sıcaklık, kare planlı olan diğer iki mekân ise halvet olarak tanımlanabilir. Bununla beraber Haskan hamamın bir ılıklik, bir göbek taşı ve iki halvetten ibaret olduğunu belirtmiş⁶⁷ ve anlaşıldığı kadarıyla sıcaklık olarak adlandırdığımız kısmı göbekaşı diye belirtmiştir. Burada olasılıkla hamamların sıcaklık kısmında bulunması gereken göbek taşından ziyade sıcaklık mekânının ana kesiminde kalan enine mekânı bu isimle adlandırmıştır.⁶⁸

Hamamın asli işlevini yitirmesinin ardından tabakhane ve çay ocağı gibi farklı amaçlarla kullanılması, yapıda geri dönüşü güç bir mekânsal tahribata yol açmıştır. Özellikle 20. yüzyıldaki endüstriyel dönüşüm evrelerinde gerçekleşen kontrolsüz müdahaleler, yapının özgün giriş aksının bugün net bir şekilde saptanmasını engellemektedir. Derihane kullanımı sırasında; kuzey halvet birimine betonarme bir ara kat eklenmiş, mekânsal hiyerarşi bozularak aynı halvetten sıcaklığa yeni bir kapı açıklığı ihdas edilmiş ve güney halveti ile sıcaklık arasındaki özgün geçiş örülerek iptal edilmiştir. Benzer şekilde, güney halvetinin batı duvarına geniş bir pencere açılırken, sıcaklık biriminin merkezine endüstriyel faaliyetler için betonarme bir havuz inşa edilmiştir (Görsel 15). Söz konusu müdahalelerin en yıkıcı etkisi zemin katmanlarında gözlemlenmektedir. Her üç ana mekânın orijinal mermer döşemeleri tamamen tasfiye edilmiş; cehennemlik (hipokaust) sistemine ait tuğla örgülü taşıyıcı ayakların arasına moloz, taş ve ahşap malzeme dolgusu

64 Eyice, 1997; Ertuğrul, 2009, 252.

65 Bacanın çatı kısmından görülebilir durumdaki tuğlaları ateş tuğlası olup 20. yüzyılda üretilmiş görünümü vermektedir. Bu durum bacanın sonradan yapılmış olabileceğini veya 20. yüzyılda onarım görmüş olabileceğini göstermektedir.

66 Eyice, 1960, 113; Eyice, 1997

67 Haskan, 1995, 208.

68 Kazılar esnasında, hamam yapılarının sıcaklık mekanlarında görülmesi beklenenecek göbek taşı veya oturma sekileri gibi unsurların kalıntılarına rastlanmamıştır. Olası göbek taşı ve oturma sekileri, yapının dericilik faaliyetleri için kullanıldığı dönemde yok edilmiş olmalıdır.

Görsel 15:

Tıraşlık/heladan sıcaklık mekanına açılan ve sonradan kapatılmış olan iki adet kapı (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kazlıçeşme Hamamı Kazısı Arşivi)

yapılarak üzerine beton şap atılmıştır. Yapının özgün mimari karakterini ve plan kurgusunu maskeleyen bu katmanlar, bilimsel veri eldesini zorlaştıran bir engel teşkil etmektedir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri denetiminde yürütülen kazı çalışmaları kapsamında, yapının orijinal kâgir yapısını ve altyapı detaylarını çözümleyebilmek amacıyla betonarme ekler ve geç dönem dolgu katmanları kontrollü bir biçimde kaldırılmıştır. Halvet birimlerindeki beton şapın sökülmesi ve taşıyıcı ayaklar arasındaki molozun tahliye edilmesiyle, yapının özgün ısıtma sistemi yeniden gün yüzüne çıkarılmıştır (Görsel 16, 17, 18, 19).

Görsel 16. Kuzey halvetinin tabanında yapılan kazı çalışması sırasındaki aşamalar. **16.a.** kazı öncesi durum, **16.b.** ve **16.c.** tabanda yapılan kazılar sırasında sonradan yapılan beton şapın kaldırılması ve ahşap kasnaklar içine yapılan moloz dolgunun görünümü. **16.d.** Kazı sonucunda hamamın orijinal taban altı döşemesine ait kısa tuğla örgülü ayaklar. **16.c.** ve **16.d.**'te ayrıca kuzey halvetinin doğusundan sıcaklığa açılan ve sonradan kapatılmış olan kapının yeri de görülmektedir. (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kazlıçeşme Hamamı Kazısı Arşivi)

Görsel 17: Sıcaklık mekanının kazı öncesi ve kazı sırasındaki görünümü. **a.** Kazı öncesi durum **b-c.** Hamamın deri atölyesi olarak kullanım gördüğü sırada eklenen tuğla örgülü ve beton sıvalı havuzun kaldırılması. (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kazlıçeşme Hamamı Kazısı Arşivi)

Görsel 18:

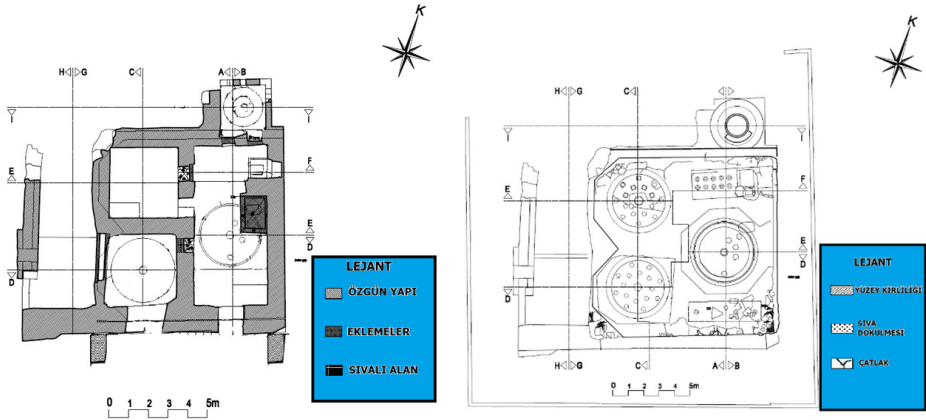
Sıcaklık bölümünün kazı sırasındaki görünümü. Tabanda ısıtma sistemine ait tuğla örgü destekler, karşıda tıraşlık/hela kısmına açılan ve sonradan tuğla örülerek kapatılmış kapı solda kuzey ve güney halvetler arasında kalan niş. (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kazlıçeşme Hamamı Kazısı Arşivi).

Görsel 19: Kuzey halvete eklenmiş olan ikinci kattan görünüm üstteki kubbeyi duvarlara oturtan pandandif geçişleri görülebiliyor. Ayrıca niş gibi görünen yer bu kata ulaşımı sağlayan geçit. (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kazlıçeşme Hamamı Kazısı Arşivi)

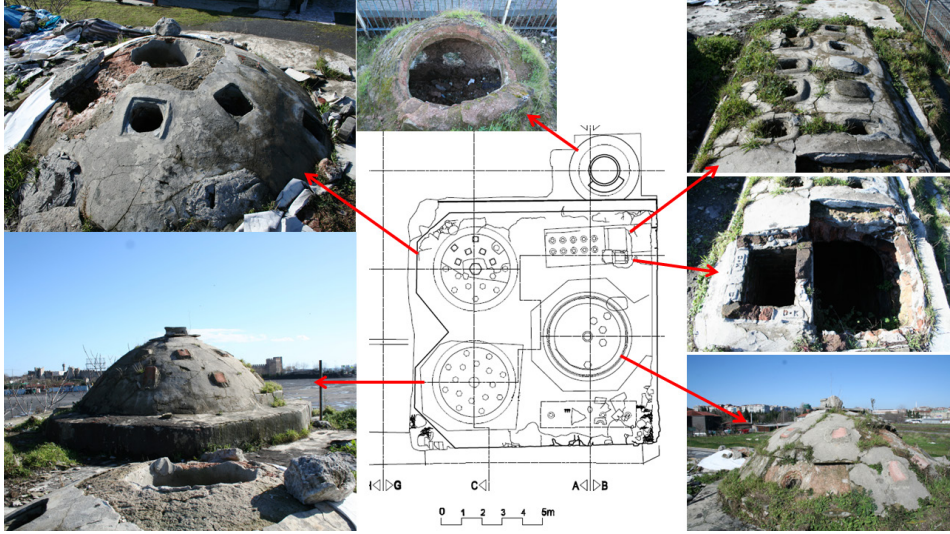
Yapının güney duvarına bitişik vaziyette; kuzey-güney doğrultulu, birbirine paralel inşa edilmiş iki adet temel duvarı saptanmıştır. Hamamın ana duvar kalınlığıyla benzerlik gösteren ve yaklaşık 1 metrelik bölümü günümüze ulaşan bu kalıntılar, yapının özgün sınırlarına dair önemli veriler sunmaktadır (Görsel 20). Söz konusu temellerin üst yapısı geç dönem tahribatıyla yok olduğundan, asli uzunluklarını tayin etmek güçleşse de konumları itibarıyla mekânsal bir eklemlenmeye işaret etmektedirler.

Eğer hamamın ana girişi güney cephesindeki kapı açıklığı üzerinden kurgulanmışsa, bu aksın önünde günümüze ulaşmayan (muhtemelen ahşap strüktürlü) bir soyunmalık biriminin mevcudiyeti olanaklı hale gelmektedir. Bu senaryoda, tespit edilen paralel duvarlar söz konusu mekânın taşıyıcı unsurları olarak değerlendirilmelidir. Öte yandan, hamamın iç mekân hiyerarşisi göz önüne alındığında; girişin kuzeydoğudaki tıraşlık/hela birimine komşu olan ve sonradan kapatıldığı anlaşılan kapıdan sağlanmış olması da bir diğer güçlü olasılıktır. Bu alternatif kurgu, soyunmalık ve ılık bölümlerinin yapının doğu aksında aranmasını gerektirmektedir.

Görsel 20: Kazlıçeşme hamamının planı, Eklemeler ve sonradan açılan kapıların yanına güney duvarına bitişik paralel olarak yapılmış ve 1 m uzunlukta korunmuş kuzey-güney yönlü duvarlar da görünüyor. (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kazlıçeşme Kazısı Arşivi, Çizen: Alidost Ertüğrul)

Yapının üst örtü sisteminde halvetler birer kubbe ile kapatılmıştır. Sıcaklık mekânında ise merkezdeki ana kubbe, kuzey ve güney yönlerinde birer düz tonoz ile desteklenmiştir. Yapıya geç evrede eklendiği anlaşılan hela/tıraşlık bölümünün de müstakil bir kubbe ile örtüldüğü görülmektedir. Sıcaklık kubbesinin kuzeyinde yer alan tonoz üzerinde, iç mekân aydınlatmasını sağlayan on adet filgözü açıklığı yer almaktadır. Bu bölümde dikkat çeken ve ateş tuğlası kullanımıyla yapıya 1950'li yıllardaki endüstriyel dönüşüm sırasında eklendiği anlaşılan baca sistemi, özgün hamam işlevselliği

Görsel 21: Hamamın üst örtü sistemi Kuzey halvet kubbesi, Güney halvet kubbesi, Hela/tıraşlık kubbesi, sıcaklık üstü tonoz ve aydınlatma delikleri, sıcaklık ana kubbesi. (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kazlıçeşme Hamamı Kazısı Arşivi).

ile kronolojik ve mimari bir aykırılık teşkil etmektedir.⁶⁹ Sıcaklık kubbesinin güneyindeki tonoz ise kuzeydekine oranla daha ağır bir tahribata maruz kalmış olup, günümüze bu kısımdan yalnızca dört adet aydınlatma açıklığı mevcuttur. (Görsel 21).

4. Hamamın Tarihine Dair Tartışmalar

Bazı araştırmacılar Kazlıçeşme Hamamı'nın Merzifonlu Kara Mustafa Paşa döneminde (1676–1678) inşa edildiğini ileri sürmektedir.⁷⁰ Ancak yapıya ait bir inşa kitabesinin bulunmaması ve bu dönemde sıfırdan inşa edildiğine dair doğrudan bir belgenin olmaması, bu görüşü tartışmalı kılmaktadır. Nitekim Evliya Çelebi'nin 17. yüzyıl ortalarında kaleme aldığı seyahatnamesinde, Yedikule dışındaki debbağlar bölgesinde bir hamamın varlığından söz edilmesi, yapının Merzifonlu döneminden önce de mevcut olduğunu göstermektedir.⁷¹

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın 1676 sonrasında bölgedeki mülkleri kendi vakfına dâhil etmesi ve bunları yeniden kiraya vermesi, söz konusu hamamın bu dönemde inşa edilmesinden ziyade mevcut bir yapının mülkiyetinin devredilmiş olabileceğini

69 Bacanın tamamen ateş tuğlası ve beton harç kullanılarak örülmüş olması 1950'li yıllarda mekânın atölyeye dönüştürülmesinden sonra inşa edildiğini düşündürmektedir.

70 Haskan, 1995, 207.

71 Evliya Çelebi, 2006, 352-353.

düşündürmektedir.⁷² Bu bağlamda Merzifonlu dönemi, yapının inşa sürecinden çok vakıf aidietinin değiştiği bir evre olarak değerlendirilmelidir.

Yapının kökenine dair daha erken tarihli veriler, II. Bayezid Vakfı'na ait kayıtlar üzerinden takip edilebilmektedir. M. Nermi Haskan'ın aktardığı 895/1489-90 tarihli vakfiye, İstanbul surları dışında “Sallahhane” sınırında yer alan ve biri doğrudan hassa debbağlara hizmet eden iki hamamdan söz etmektedir. Bu kayıtta hamamlardan birinin doğrudan “Hassa Debbağlar dibâgati ve sibâgati” (Saray deri terbiyecileri ve boyacıları) için tahsis edildiğinin belirtilmiştir.⁷³ Bu tanım, Kazlıçeşme'nin üretim dokusu ile örtüşen özgül bir işlevi işaret etmektedir.

Nitekim II. Bayezid Vakfı'nın 16. ve 17. yüzyıla ait muhasebe defterlerinde “Selhâne (Salhane) veya Zenek Hamamı” olarak kaydedilen⁷⁴ ve düzenli gelir getiren bir yapının varlığı vakfın iktisadi yapısını inceleyen çalışmalarla ortaya konulmuştur.⁷⁵ “Selhâne” adlandırması, yapının Kazlıçeşme'deki mezbağa ve deri üretim alanlarıyla doğrudan ilişkisini açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu veriler, İstanbul'da bu ölçekte yoğun bir debbağhane ve salhane dokusunun yalnızca Kazlıçeşme'de bulunması gerçeğiyle birlikte değerlendirildiğinde, söz konusu hamamın günümüzde “Kazlıçeşme Hamamı” olarak bilinen yapı ile özdeşleştirilmesini güçlü biçimde desteklemektedir.

Bu doğrultuda, yapının saray debbağlarına hizmet veren bir “akar” niteliği taşıdığı ve kökeninin 15. yüzyıl sonuna kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Orbay, 1601 tarihli mali kayıtlara (MAD 5575) dayanarak yapının bu tarihten en az 75 yıl önce de faal olduğunu ortaya koyarken⁷⁶; Pantık ise Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki (VGMA, 641 nolu defter) mübayaa hüccetlerini analiz ederek hamamın 17. yüzyılın

72 Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 1676'da sadrazam olmasının ardından, daha önce Ayasofya Vakfı'na ait olan Kazlıçeşme civarındaki dükkân ve arsaları satın alarak kendi vakfına dâhil etmiş ve 1678'de bunları tekrar kiraya vermiştir. Bu durum, hamamın tarihinin Merzifonlu döneminden daha eskiye, muhtemelen bölgenin ilk imar edildiği Fatih dönemine kadar uzandığı ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Buna karşın Fatih Sultan Mehmet'in vakfiyelerinde söz konusu hamam yapısına işaret edecek bir veri de bulunmamaktadır. Fatih Sultan Mehmet'in vakfiyesinde geçen Kule Hamamı olarak adlandırılan bir hamam söz konusu olup bu hamamın olasılıkla Yedikule surlarına bitişik olan ve günümüze ulaşamamış Hacı Tahir Hamamı olabileceği de belirtilmektedir (Ayverdi, 1953, 34; Fatih Mehmed II. Vakfiyeleri ,1938.).

73 Haskan, Balat Hamamı'nı tanıtırken II. Bayezid'in İstanbul'daki hamamlarını listemiş, Kazlıçeşme maddesinde değinmediği çok kritik bir ayrıntıyı burada vermiştir. II. Bayezid vakfına bağlı olarak İstanbul kalesi dışında, Salhane (Sallahhane) sınırında iki hamam inşa edilmiştir. Hamamlardan biri halkın kullanımı için ayrılmışken, diğeri ‘Hassa Debbağlar dibâgati ve sibâgati’ (Saray deri terbiyecileri ve boyacıları) için tahsis edilmiştir (Haskan, 1995, 53).

74 Zenek kelimesinin Farsça “zen” (kadın) köküyle ilişkili olduğu düşünülebilse de bağlamsal kullanım dikkate alındığında bu adlandırmanın kadınlara değil, Kazlıçeşme'deki debbağhane üretim alanına ait yerel bir mikro-toponime işaret ettiği anlaşılmaktadır.

75 Orbay, 2012, Pantık, 2021.

76 Orbay, 2012, 117.

ikinci yarısındaki mülkiyet değişimini detaylandırmıştır.⁷⁷ Söz konusu çalışmaya göre; II. Bayezid Vakfı mülkiyetindeki bu harap hamam⁷⁸, 1677 yılında iki aşamalı bir satın alma süreciyle Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'na dahil edilmiştir. Bu veriler ışığında, Merzifonlu döneminin yapının inşa evresi değil, kentsel dönüşüm sürecinde vakıf aidietinin değiştiği bir evre olduğu sonucuna varılmaktadır.

5. 20. Yüzyıl Başındaki Sosyo-Mekansal Durum

Kazlıçeşme Hamamı'nın 20. yüzyıl ortalarındaki durumuna ve işletme biçimine dair en net bilgiler, bölgenin eski sakinlerinden Saim Çetintaşoğlu'nun tanıklıklarına dayanmaktadır.⁷⁹ Çetintaşoğlu, hamamın henüz işlevini yitirmediği dönemde, külhanda suyun ısıtılması için odun yerine bölgedeki atölyelerden toplanan deri atıkları ve “kuyruk koçanı” gibi hayvansal atıkların yakıldığını aktarmaktadır.⁸⁰ Bu yakıt tercihi nedeniyle yapıda ve çevresinde geniz yakan ağır bir kokunun hakim olduğu, ancak buna rağmen yapının Samatya ve Bakırköy gibi uzak semtlerden faytonlarla gelen kadın gruplarına ve yerel işçilere hizmet vermeye devam ettiği görülmektedir. Kazı çalışmaları sırasında duvar yüzeylerinde ve kanal sisteminde saptanan yoğun is birikimi ile ağır organik tortular, söz konusu “deri artığı yakılması” bilgisiyle tam bir uyum sergilemektedir. Bu durum, yapının işletme maliyetini düşürmek amacıyla sanayi atıklarını enerji kaynağına dönüştüren, bölgenin endüstriyel dokusuna eklenmiş “hibrit” bir tesise dönüştüğünü kanıtlamaktadır.

Yapının mülkiyet ve işlev değiştirmeye başladığı 1950'li yıllar, “hijyen” işlevinin yerini tamamen “endüstriyel üretime” bıraktığı kritik bir kırılma noktasını işaret eder. Bu evrede Münir Altier tarafından kiralanan yapı doğrudan bir tabakhaneye dönüştürülmüş; yapının soğukluk (camekân) bölümü ise marangozhane olarak kullanılarak burada deri işleme sanayisinin temel ihtiyacı olan devasa “derici dolapları” (tambur) üretilmeye başlanmıştır. Münir Altier'in vefatından sonra mülkiyet statüsü yeniden değişen yapı dökümcülerin eline geçmiş; tanıklıklarda yer alan “O gün bugündür Kazlı hamamında dökümcüler döküm döker” ifadesiyle sabitlendiği üzere, yapı ağır metalürjik faaliyetlerin odağı haline gelmiştir. Pervititch haritalarında ve arkeolojik verilerde kâğır bir izine rastlanmayan soğukluk bölümünün bu süreçte ahşap konstrüksiyonlu bir yapı olarak tahrip edildiği veya üretim alanına katıldığı düşünülmektedir. Sonuç olarak, tabakhane ve dökümhane olarak kullanılan evreler, hamamın özgün mimari dokusunda ağır fiziksel tahribatın ve endüstriyel dönüşümün nihai aşamasını temsil etmektedir.

6. Tipolojik Karşılaştırma ve Değerlendirme

Osmanlı döneminde inşa edilen hamamlar büyüklük ve iç mekân kullanımı açısından çeşitlilik göstermektedir. Osmanlı dönemi hamam planlarını tipolojik olarak

77 Pantık, 2021, 281-282; VGMA 641: 263/202 ve 203.

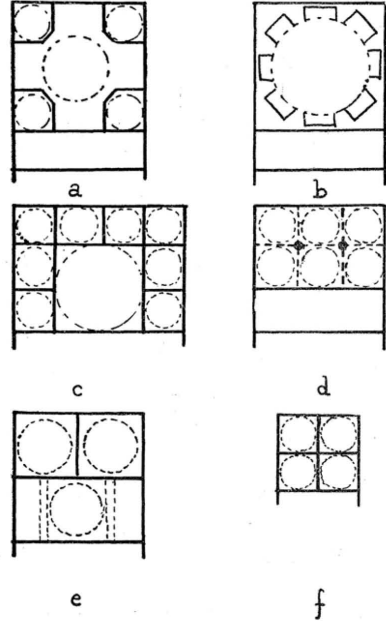
78 1660 yılında bölgede çıkan büyük bir yangından sonra etraftaki debbağhaneler büyük zarar görmüştür. Hamam da bu dönemde tahrip olmuş olabilir (Pantık, 2021, 277.).

79 Evren ve Çeker, 2003, 118.

80 Evren ve Çeker, 2003, 123.

irdeleyen ve planları sistematik olarak ayırıp gruplayan ilk araştırmacı Heinrich Glück olup⁸¹ onun geliştirdiği tipolojiyi zenginleştiren kişi ise Semavi Eyice'dir. Eyice 1960 yılında Tarih Dergisi'nde yayınlanan "İznik'de Büyük Hamam" ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme" adlı çalışmasında⁸² hamam yapılarını sıcaklık mekanını planına göre gruplamıştır. Planlarda esas alınan öge sıcaklık mekânı olduğundan ayrımlar genel olarak sıcaklık mekanını ve halvet hücrelerini içermektedir (Görsel 22).

Kazlı Çeşme Hamamı, Eyice'nin hamam tipolojisi içerisinde *Ortası Kubbeli Çifte Halvetli Enine Sıcaklıklı Hamam* tipine sahiptir (Görsel 23). Bu hamam tipinin öncülü sayılabilecek yegâne tip Anadolu'da Efes'e kadar inmektedir.⁸³ Bu hamam tipini diğerlerinden ayıran özellikleri; enine uzanan ortası kubbeli ve iki kemerle ayrılan yan bölümleri düz tonozlu bir sıcaklık ile, bu kısma birer kapı ile açılan bir çift halvetten oluşmasıdır.⁸⁴ Bu plan tipi genelde küçük ebatlardaki hamamlarda uygulanmış olsa da İznik Büyük Hamam gibi bir çift hamamın hem kadınlar hem de erkekler bölümünde uygulanmıştır.⁸⁵ Tahtakale Hamamı'nın kadınlar kısmı, Azapkapı Hamamı'nın kadınlar kısmı⁸⁶, Manisa'da yer alan Alaca (Hamza Bey) Hamam'ın yalnızca erkekler kısmında uygulandığı örnekler de mevcuttur.⁸⁷ Bu hamamın yapım yılı net değilse de on beşinci yüzyılda ortalarında yapıldığı düşünülmektedir.⁸⁸ Aynı hamam tipinin bazı çift hamamların yalnızca kadınlar kısmında uygulandığı da bilinmektedir. Bu uygulamaya örnek olarak Tahtakale Hamamı'nın kadınlar kısmı verilebilir.⁸⁹

Görsel 22 . Semavi Eyice'nin Tarih Dergisi'nde 1960 yılında yayınlanan "İznik'de Büyük Hamam" ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme" adlı makalesinde ortaya koyduğu hamam plan tipleri, Ortası Kubbeli Çifte Halvetli Enine Sıcaklıklı Hamam tipi e harfi ile temsil edilmektedir. (Eyice,1960, 120).

81 Glück, 1921.

82 Eyice, 1960.

83 Eyice, 1960, 113.

84 Eyice, 1960, 114.

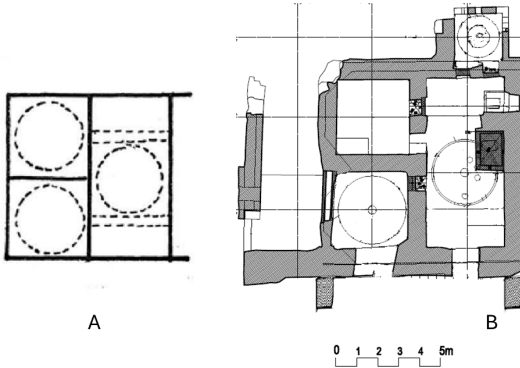
85 Eyice, 1960, 115.

86 Ertuğrul, 2015, 465.

87 Kuyulu, 1992, 70.

88 Kuyulu, 1992, 64.

89 Eyice, 1960, 113.

Görsel 23.

a. Semavi Eyice'nin sınıflandırmasına göre Ortası Kubbeli Çifte Halvetli Enine Sıcaklıklı Hamam Tipi çizimi, (Eyice, 1960, 120),

b. Kazlıçeşme Hamamı Rölövesi Zemin Kat Planı (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kazlıçeşme Hamamı Kazısı Arşivi, Çizen: Alidost Ertuğrul).

Kazlıçeşme Hamamı'nın plan kurgusu, İstanbul'un fethi sonrası erken dönem hamam mimarisinde görülen rasyonel ve kompakt şemayla birebir örtüşmektedir. Yapının soğukluktan (soyunmalık) doğrudan sıcaklık mekanına geçiş veren planı, klasik dönem öncesi tipolojinin en belirgin karakteristiklerinden biridir. Nitekim Mimar Sinan öncesi İstanbul hamam dokusunun önemli örneklerinden olan Şengül Hamamı (1473)⁹⁰ ve Yıldız Dede Hamamı (1489 öncesi)⁹¹ ile kurulan tipolojik benzerlikler bu durumu doğrulamaktadır. (Görsel 24)

İncelenen bu emsal yapılarda gözlemlenen ve mekânsal kurgunun merkezine yerleşen “doğrudan geçişli sıcaklık kurgusu”, fonksiyonel bir zorunluluk olarak ılıkılık gibi ara mekânların minimize edildiğini veya tamamen baypas edildiğini düşündürmektedir. Her ne kadar bu durumun güncel kalıntılarda yapısal müdahalelerin bir sonucu olup olmadığı tartışmaya açık olsa da; her üç yapıda da karşımıza çıkan sade tasarım, bu yapıların estetik bir anıtsallıktan ziyade kentsel bir ihtiyaca ve esnaf/işçi grubuna hizmet eden “akar hamamı” kimliğiyle inşa edildiklerini doğrulamaktadır. Yıldız Dede Hamamı'nın Fatih Camii vakıf kayıtlarındaki (1489) yeri ve Şengül Hamamı'nın 15. yüzyıl ortasına dayanan banilik süreciyle kurulan tipolojik benzerlik; Kazlıçeşme Hamamı'nın da fetihten hemen sonraki ilk kuşak imar faaliyetlerinin bir parçası olduğuna dair güçlü bir mimari süreklilik sunmaktadır.

İstanbul hamam mimarisinde, “ortası kubbeli, çifte halvetli ve enine sıcaklıklı plan” tipinin yukarıda değinilen örneklerle sınırlı kalmadığı, başka birçok hamamda da uygulandığı görülmektedir. Laleli-Çukurçeşme Hamamı,⁹² Üsküdar-Rum Mehmet Paşa Hamamı kadınlar kısmı,⁹³ Şehzadebaşı-İbrahim Paşa Hamamı erkekler kısmı⁹⁴, Üsküdar-İskele Hamamı kadınlar kısmı⁹⁵ bu tipolojinin kentsel dokudaki belirgin temsilcileridir.

90 Haskan, 1995, 274-275.

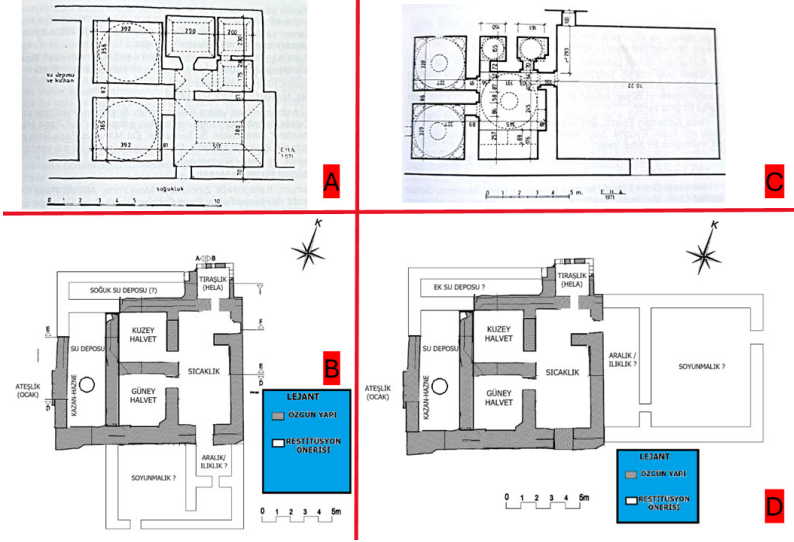
91 Haskan, 1995, 298-299.

92 Eyice, 1960, 113.

93 Baçar, 2021, 72.

94 Haskan, 1995, 189; Ertuğrul, 2015, 465.

95 Baçar, 2021, 81.

Görsel 24: a.Yıldız Dede Hamamı planı b.Kazlıçeşme Hamamı I. Restitüsyon Önerisi: Soyunmalık/Soğukluk Mekanının Güney Cephede Konumlandırılması c.Şengül Hamamı planı d.Kazlıçeşme Hamamı II. Restitüsyon Önerisi: Soyunmalık Mekanına Doğu Cepheden Giriş Verilmesi Durumundaki Mekânsal Kurgu.

Osmanlı mimarisinde erken dönemlerden itibaren sıklıkla tercih edilen ve yapısal bazı varyasyonlar içerse de ana kurgusunu yüzyıllarca koruyan bu plan şeması, Kazlıçeşme Hamamı'nın da mimari çekirdeğini oluşturmaktadır. Mevcut mimari veriler, arşiv belgeleri ve 18. yüzyıl hamam defterlerindeki kayıtlar birlikte değerlendirildiğinde; yapının anıtsal bir gösteriştense uzak, mütevazı ebatları ve yalın işçiliğiyle, Osmanlı döneminde dericilik ve kasaplık faaliyetlerinin merkezi olan Kazlıçeşme semtinde uzun yıllar aktif bir 'esnaf/işçi hamamı' olarak hizmet verdiği anlaşılmaktadır.

Mekânsal organizasyon bakımından yapı, mekânların doğrusal bir hat üzerinde ardışık biçimde sıralandığı tek hamam plan şemasına sahiptir. Bu düzenlemede soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve külhan bölümleri birbirini izleyen bir sıra içerisinde konumlandırılmıştır. Osmanlı hamam mimarisinde bu tür mekânsal düzen özellikle mahalle ölçeğinde hizmet veren küçük şehir hamamlarında yaygın olarak görülmektedir.⁹⁶ Bununla birlikte, bu doğrusal dizilimin kökenleri Anadolu Selçuklu hamam geleneğine ve büyük kervansaraylar içindeki "han hamamı" olarak adlandırılan kompakt birimlere dayanmaktadır. Kazlıçeşme örneğinde karşımıza çıkan bu rasyonel şema, Selçuklu'dan devralınan ve saray hamamlarının özel halvet birimlerinde de standartlaşan bu şemanın 15. yüzyıl sonundaki işlevsel bir devamı niteliğindedir.⁹⁷

96 Yılmaz, 2008, 121-142; Goodwin, 1971, 226; Eyice 1960; Kuban 2007.

97 Önge, 1995, 15-22; Eyice, 1997, 402-403; Kuban, 2007, 420.

Kazı çalışmaları sırasında hamamın soyunmalık ve ılıkılık birimlerine ait kesin mimari kalıntılara rastlanmamıştır. Bununla birlikte, mevcut veriler ışığında bu birimlerin konumuyla ilgili iki temel olasılık üzerinde durulmaktadır. Birincisi; güney duvarı temel seviyesinde tespit edilen paralel duvar kalıntıları, bu birimlerin yapının güney aksında yer almış olabileceğini düşündürmektedir. İkinci bir ihtimal olarak; doğu duvarının kuzeyinde kalan, doğrudan tıraşlık/hela ve sıcaklık bölümlerinin temas noktasına açılmış (sonradan kapatılmış) kapı izi, bu birimlerin yapının doğusunda konumlanmış olabileceğine dair güçlü bir veridir. Hamamın 20. yüzyılda deri atölyesi olarak kullanılması sırasındaki yoğun müdahaleler ve zemin düzenlemeleri, bu mekânların tamamen ortadan kalkmasına neden olmuş olabilir. Ayrıca, Osmanlı hamam mimarisinde soyunmalık bölümlerinin sıklıkla ahşap strüktürlü inşa edildiği bilindiğinden, söz konusu mekânların günümüze ulaşmamış olması mimari açıdan olağan bir durumdur.

Kazlıçeşme Hamamı'nın değerlendirilmesinde üzerinde durulması gereken önemli hususlardan biri, yapının bulunduğu konum itibarıyla çevredeki esnaf gruplarıyla olan ilişkisidir. Tarihî kaynaklardan anlaşıldığı üzere hamamın çevresi, kurulduğu dönemden işlevini yitirdiği zamana kadar, büyük ölçüde dericilikle uğraşan esnafın imalathaneleriyle çevriliydi. Bu durum, hamamın özellikle dericilik mesleğiyle uğraşan zanaatkarların kullanımına yönelik olarak tasarlanmış olabileceği ihtimalini de akla getirmektedir. Debbağların, tabakçıların kullandığı bu nedenle debbağhane hamamı ya da tabakhane hamamı gibi adlarla bilinen Osmanlı döneminde başka hamamlar da vardır. Ankara'da bulunan Debbağhane (Tabakhane) hamamı⁹⁸, Eyüp'te yer alan Emine Sultan (Debbağhane) Hamamı⁹⁹ veya Macaristan'daki Debbağhane (Tabakhane) hamamı gibi¹⁰⁰ örnekler hamamların kuruldukları semtlerden aldıkları isimlerdir. Ama Edirne'de Debbağhane semtinde inşa edildiği bilinen Mahmut Paşa hamamı farklı bir özelliğe daha sahiptir. Bu hamamın halvet hücrelerinin her biri farklı bir meslek erbabına tahsis edilmiş yıkanma alanlarına bölünmüş olduğu bilinmektedir.¹⁰¹ Kazlıçeşme hamamına sadece debbağların kullandığı bir hamam gözüyle bakmamızı sağlayacak herhangi bir yazılı belgeye ya da işlevsel yapı özelliği görülmemektedir. Hamam defterinde çalışan personel olarak 3 tellak bir külhancı ve bir natır olduğu görülmektedir.¹⁰² Hamamda görevli olarak bir natır bulunuyor olduğundan en azından belirli saatler veya günlerde kadınlar hamamı olarak da kullanılmış olmalıdır. Hamamların farklı meslek gruplarının kullanımına tahsis edilerek tasarlandığı ve pek çok hamamın bu şekilde işlev gördüğü yönündeki görüş, kökeni Evliya Çelebi'ye kadar uzanan bir iddiadır. Ancak Semavi Eyice, bu yaklaşımın bilimsel dayanağı bulunmayan bir yakıştırma olduğunu belirtmektedir.¹⁰³ Kazlıçeşme Hamamı'nın bulunduğu konum itibarıyla dericilik faaliyetlerinden doğrudan etkilendiği

98 Çetinkaya ve Şener, 2024, 395; Karakuş ve Özcan, 2022

99 Yörük, 2016, 825,827.

100 Doğan, 2021, 54.

101 Ayverdi, 1953, 69.

102 Yörük, 2016, 830; ABK Muallim Cevdet Yazmaları, No: B.6.

103 Eyice, 1997.

hatta hamamın ısıtılması için derecelik faaliyetinden elde edilen artık malzemelerin kullanıldığı da bilinmektedir.

Sonuç

Kazlıçeşme hamamının günümüze ulaşmış olan bir kitabesinin bulunmuyor olması, hamam yapısının sonraki dönemlerde tahrip edilerek duvarlarının kırılıp tabanı parçalanarak ve eklentiler yapılarak bir deri atölyesi olarak kullanılmış olması gibi durumlar hamamın tarihlendirme sorununu büyümektedir. Hamam özellikle son yüz yıllık süreç içerisinde o kadar yoğun bir tahribata uğramıştır ki önceki yüzlerce yıllık işlevi ortadan kaldırılmıştır. Duvarlara normalde olmaması gereken kapılar açılmış, tabanındaki horasan harç ve olası mermer döşeme kırılarak cehennemlik bölümü toprakla doldurulmuş ve üzerine tekrar şap dökülerek yeniden işlevlendirilmiş, fil gözü aydınlıkları tahrip edilmiş su deposu ve külhan gibi kısımları bile deri atölyesi olarak kullanıldığı sırada tahrip edilmiştir. Hamam içerisinde standart olarak bulunması beklenen göbektaşı, kurna, musluk veya seki gibi düzenlemelerden eser yoktur. Bütün bu tahribatlar nedeniyle mekanların anlaşılması çok zor hale gelmiştir.

Hamamın inşaa tarihi olarak farklı uzmanlarca Fatih Sultan Mehmet devri yani on beşinci yüzyıl ile Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadrazamlığının ilk yılı yani 1676 tarihleri önerilmiştir. Arkeolojik çalışmalar sırasında söz konusu iki tarihten hangisinin doğru olduğu konusunda kesin veriler elde edilememiştir. Arşiv taramaları ise bize hamamın inşaa tarihi için olası en erken tarihin II. Bayezid devri olduğunu göstermiştir. Kazı sırasında çeşitli küçük buluntulara rastlanılsa da kazılan alan düzenli bir tabakalanma göstermeyen karışık dolgu olduğu için sağlıklı bir analogik değerlendirmede kullanılabilecek çanak çömlek verisi veya cam, sikke gibi destekleyici buluntular da mevcut değildir. Elimizdeki arkeolojik verilerin yapının hamam işlevini kaybettikten sonra en az iki farklı amaçla kullanılmış olduğu yönündedir. 1939 tarihli Pervititch haritasında yapı hala hamam olarak görünürken¹⁰⁴ doğusunun, batısının ve kuzeyinin atölyelerce kuşatıldığı görülmektedir. Bu tarihten sonra olasılıkla 1950'li yıllarda hamam işlevini kaybeden yapı tabakhane, döküm atölyesi ve marangozhane gibi farklı amaçlarla kullanılmış¹⁰⁵ 1993 yılında etrafındaki yapıların yıkımı sonrasında âtil kalan bina çay ocağı olarak kullanılmıştır. Günümüzde hamam yapısı maalesef harap durumdadır.

104 1939 tarihli Pervititch haritasında (Görsel 6) Kazlıçeşme Hamamı'nın üst örtüsü şematik olarak iki kubbeli bir formda gösterilmiştir. Oysa yapının güncel durumu; hela/tıraşlık bölümü de dâhil edildiğinde toplam dört kubbeli bir kurguya sahiptir. Haritadaki bu farklılık, ölçekleme kaynaklı bir genellemeden ziyade, o tarihte halvet kubbelerinden birinin veya eklenti bölümlerinin üzerinin farklı bir malzemeyle kapatılmış olması ihtimalini düşündürmektedir. Haritada dikkat çeken bir diğer unsur ise hamamın doğusunda yer alan ve Hacı Hasan Sokağı'na cephe veren bitişik nizamdaki ahşap yapıdır. Bu yapının merkezinde, geleneksel hamam mimarisindeki camekân (soyunmalık) kısımlarında görülen yükseltilmiş çatı kurgularını andıran, kesik çizgili çaprazlarla işaretlenmiş bir aydınlık feneri uygulamasına (?) dair grafik bir veri izlenmektedir. Bu veri, kâğıt gövdeye eklenen söz konusu ahşap birimin yapının özgün soyunmalık mekânı olabileceğine dair bir ipucu sunmakla birlikte, kesin yargı için ek kanıtlar gerekmektedir.

105 Evren ve Çeker, 2003, 118.

Yapının sanayi evresinde maruz kaldığı ağır tahribat (derihane kullanımı), orijinal giriş aksının saptanmasını güçleştirmektedir. Güney cephesindeki kapıların atölye dönemindeki lojistik ihtiyaçlar (deri girişi) için açıldığı düşünülmektedir; nitekim kuzeydoğudaki kapının tam üzerine sonradan yapıldığı anlaşılan bir bacanın isabet etmesi, bu alanın orijinal bir giriş olarak kullanılmış ve sonradan kapatılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Yapının soyunmalık ve ılıkılık birimlerine dair arkeolojik izlerin eksikliği; bölgenin geçirdiği ağır endüstriyel tahribat¹⁰⁶ ve 1939 tarihli Pervititch haritasındaki veriler ışığında, bu bölümlerin erken bir evrede yok olduğu sonucuna varılmaktadır. Osmanlı hamam mimarisinde kâgir yıkanma çekirdeğine eklenen soyunmalık kısımlarının ahşap inşa edilmesi yaygın bir uygulamadır.¹⁰⁷ Kazlıçeşme’de 1865 yılında meydana gelen ve 99 binayı yok eden büyük yangın¹⁰⁸ ile 1909 tarihli arşiv belgelerine yansıyan yerel yangınların,¹⁰⁹ hamamın bu hassas ahşap birimlerini fiziksel olarak ortadan kaldırdığı anlaşılmaktadır. Hamamın kâgir yıkanma çekirdeğine bitişik olduğu düşünülen ahşap soyunmalık ve soğukluk birimlerinin bu yangın sırasında yok olmuş ve bölgedeki mülkiyet değişimleri nedeniyle bir daha inşa edilmemiş olabilir. 1939 tarihli Pervititch haritasında yapının sadece kubbeli kâgir kısımlarının işlenmiş olması, yangından yaklaşık 70 yıl sonra dahi soyunmalık bölümünün yeniden inşa edilmediğini ve alanın diğer işlevlerle (atölye/yol) doldurulduğunu göstermektedir.

Yapının plan kurgusunda eksik olan bölümler için geliştirilen restitüsyon önerileri; kazı bulgularının dışında, Osmanlı hamam tipolojisindeki yapı malzemesi farklılaşmalarına¹¹⁰, bölgenin endüstriyel tahribat tarihçesine¹¹¹ ve dönem haritalarına¹¹² dayandırılmıştır. Kesin veri eksikliği nedeniyle sunulan iki farklı alternatif, yapının orijinal formuna dair en rasyonel olasılıkları bilimsel bir tartışma zemini olarak sunmayı amaçlamaktadır.

Mevcut veriler yapının kesin inşa tarihini belirlemek için yeterli değildir. Bununla birlikte vakıf kayıtları ve tarihsel kaynaklar birlikte değerlendirildiğinde hamamın 15.–17. yüzyıllar arasında şekillenen bir yapı olduğu düşünülebilir.

15. yüzyılda Kazlıçeşme bölgesi Fatih Sultan Mehmet’in fermanı ile dericilik faaliyetlerine tahsis edilmiş bir bölge olduğundan Kazlıçeşme Hamamı deri işçilerinin

106 Yelmen, 1994.

107 Eyice, 1997, 412.

108 Kazlıçeşme bölgesinde 1865 yılında meydana gelen ve resmi kayıtlara göre 99 binanın tamamen yok olmasıyla sonuçlanan büyük yangın, bölgenin fiziksel dokusunda kırılma noktası oluşturmuştur. (İBB İtfaiye Daire Başkanlığı, 2024).

109 Hicri 1 Zilkade 1327 (14 Kasım 1909) tarihli bir arşiv belgesi, Kazlıçeşme’de Hacı Hasan Efendi’ye ait atölyede çıkan yangın sonucu yaralanan kişilerin Ermeni Hastanesi’ne kaldırıldığını bildirmektedir (BOA, DH.EUM.VRK 61/100, H. 01.11.1327.)

110 Eyice, 1997.

111 Yelmen, 1994, Evren ve Çeker, 2003.

112 Pervititch, 1939; Ersoy ve Anadol, 2000, 201.

temizlenmek için kullandıkları bir hamam işlevi de görmüş olabilir. Buna karşın Fatih Sultan Mehmet'in vakfiyesinde doğrudan hamamın adı zikredilmemiştir.

Haskan'ın aktardığına göre II. Bayezid Vakfı'na ait kayıtlarda 895/1489-90 tarihli vakfiyede, İstanbul surları dışında "Sallahane" sınırında yer alan ve biri doğrudan hassa debbağlara hizmet eden iki hamam yer almaktadır.¹¹³ Nitekim II. Bayezid Vakfı'nın 16. ve 17. yüzyıla ait muhasebe defterlerinde "Selhhâne (Salhane) veya Zenek Hamamı" olarak kaydedilen ve düzenli gelir getiren bir yapının varlığı belgelenmiştir.¹¹⁴ "Selhhâne" adlandırması, yapının Kazlıçeşme'deki mezbaha ve deri üretim alanlarıyla doğrudan ilişkisini açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu veriler, İstanbul'da bu ölçekte yoğun bir debbağhane ve salhane dokusunun o yıllar için yalnızca Kazlıçeşme'de bulunması gerçeğiyle birlikte değerlendirildiğinde, söz konusu hamamın günümüzde "Kazlıçeşme Hamamı" olarak bilinen yapı ile özdeşleştirilmesini güçlü biçimde desteklemektedir.

Bu doğrultuda Kazlıçeşme Hamamı'nın II. Bayezid Vakfı'na bağlı, saray debbağlarına hizmet veren ve kayıtlarda "Selhhâne (Zenek) Hamamı" olarak geçen yapı olduğu yüksek bir olasılık olarak ortaya çıkmaktadır. 1601 tarihli mali kayıtların (MAD 5575) bu yapının söz konusu tarihten en az 75 yıl önce faal olduğunu göstermesi, hamamın kökeninin 15. yüzyıl sonlarına kadar uzandığını ortaya koymaktadır.

"Zenek" adlandırmasının etimolojik ve mekânsal karşılığı üzerine kısa bir değerlendirme yapılması gerekmektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde "Selhhâne (Salhane) Hamamı" ile birlikte kullanılan "Zenek / Zene" ifadesi, doğrudan sözlük anlamı açık biçimde tespit edilemeyen; ancak bağlamsal olarak Kazlıçeşme'de yoğunlaşan deri üretim faaliyetleriyle ilişkili yerel bir adlandırma olarak değerlendirilmelidir. Terimin, debbağhane çevresindeki üretim birimleri, işlikler veya bu alana ait mikro-toponimik bir tanımlamayı ifade ediyor olması muhtemeldir. Bu nedenle "Selhhâne Hamamı" ifadesi yapının genel fonksiyonel konumunu (mezbaha-debbağhane kompleksi), "Zenek Hamamı" ifadesi ise bu kompleks içindeki daha dar mekânsal aidiyetini yansıtan tamamlayıcı bir adlandırma olarak yorumlanabilir. Dolayısıyla arşiv kayıtlarında geçen "Selhhâne (Zenek) Hamamı'nın, günümüzde "Kazlıçeşme Hamamı" olarak bilinen yapı ile özdeşleştirilebileceği; farklı adlandırmaların ise yapının fonksiyonel, mekânsal ve idari bağlamlarına göre değiştiği düşünülmektedir. Bu durum, Osmanlı kent topografyasında endüstriyel alanlara ait yapıların çok katmanlı adlandırma sistemine sahip olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir (Tablo 1).

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın, debbağhanelerin yoğun olarak bulunduğu bu bölgeyi kendi vakfına dâhil ettikten sonra hamamı yeniden inşa ettirmiş olması da ihtimal dahilindedir. Nitekim Pantık, VGMA 641 numaralı defterdeki kayıtlara dayanarak; Paşa'nın bölgede harap vaziyette bir hamam satın aldığını, ardından burada "üç halvet, bir camekân ve tek kubbeli" bir hamam inşa ettirdiğini belirtmektedir.¹¹⁵ Arşiv belgelerin-

113 Haskan, 1995, 53.

114 Orbay, 2012, 117; MAD 5575.

115 Pantık, 2021: 281-283.

deki bu ifadeler, sürecin eski bir yapının ihyası (onarımı) mı yoksa tamamen yeni bir inşa mı olduğu konusunda bir belirsizlik barındırsa da her iki durumda da yapının öncelikli kullanıcı grubunun bölgedeki deri işçileri olduğu söylenebilir. Yapının adı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa vakfiyesinde doğrudan zikredilmemekte ancak 18.yüzyılda Patrona Halil ayaklanması sonrası hamamların ve hamamlarda görev yapan personelin kaydedildiği hamam defterlerinde geçmektedir. Hamam binası ebatları itibarı ile mütevazı bir görünüm vermekte ve dericilik faaliyetlerinin yürütüldüğü ve yoğun bir kokunun olduğu¹¹⁶ özel bir bölgede olduğundan ikincil sosyal faaliyetlere¹¹⁷ çok fazla ev sahipliği yapmamış olabileceği düşünülebilir. Buna karşın 1735 yılına ait hamam defterinde hamamda görevli bir natır olduğu görülmektedir. Bu durum hamamın bazı günlerde veya saatlerde kadınlar tarafından da kullanılmış olabileceğini göstermektedir.

Kazlıçeşme Hamamı, plan şeması, mekânsal organizasyonu ve inşa tekniğiyle İstanbul'daki Osmanlı mahalle hamamlarının temsilcilerinden biri olarak değerlendirilebilir. Kazı çalışmaları, yapının özgün planında “ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli hamam” düzeninin kullanıldığını göstermiştir. Bu tipoloji, tarafından tanımlanan ve 15.-16. yüzyıllarda yaygınlaşan ve sonraki yüzyıllarda da yaygın olarak kullanılan küçük ölçekli mahalle hamamlarının karakteristik bir örneğidir.¹¹⁸

İstanbul, Doğu Roma (Bizans) ve Osmanlı gibi imparatorluklara başkentlik yapmış, çok sayıda tarihî yapıyı barındıran bir kenttir. Bu tarihsel doku içinde yer alan Kazlıçeşme Hamamı, geçmişte birçok olaya tanıklık etmiş olmasına rağmen bugün harap durumdadır. Bir kentin belleği, tarih boyunca biriken yaşanmışlıklarla şekillenir. Kazlıçeşme Hamamı İstanbul'un fethi sırasında Fatih Sultan Mehmet'in otağını kurduğu alanda bulunmaktadır. Kuşatma sırasında askerlerin ibadeti için bu alan bir namazgah kurulmuş fetih sonrası söz konusu alana Kazlıçeşme Fatih Camii inşa edilmiştir. Fetih sonrası bu alan hem halka taze et sağlanması hem de kesilen hayvanların derilerinin tabaklanması için kasaplara ve dericilere tahsis edilmiştir. Sonraki süreçte inşa edilen hamam yapısı yüz yıllarca söz konusu meslek erbaplarının kullanımına hizmet etmiştir. En sonunda hamam işlevini kaybedip mekânsal kurgusu ve iç tezyinatı büyük oranda tahrip edilerek doğrudan deri imalatı yapılan bir alana en sonunda çay ocağına dönüşmüş ama yıkılmadan ayakta kalmıştır. 21. yüzyılda ise bu alan artık harap vaziyette unutulmuş bir yapı durumundadır (Tablo 1).

Hamamın bazı duvarlarında izlenebilen taş-tuğla almalı duvar örgüsü, 15. yüzyıl sonrası İstanbul yapılarında görülen sade konstrüksiyon anlayışını yansıtır.¹¹⁹ Bu

116 Evliya Çelebi seyahatnamesinde bu alandan söz ederken kasabanın çok kötü koktuğunu ve hatta dışardan bir kimsenin burada bir an bile dursa kokudan dolayı ölebileceğini belirtmiştir (Evliya Çelebi, 2006, 353).

117 Burada kastedilen sosyal faaliyetler: asker hamamı, damat hamamı, bayram hamamı, yeme-içme, nargile, sazlı sözlü eğlence gibi faaliyetlerdir.

118 Eyice, 1960, 105.

119 Ayverdi, 1973, 241.

Tablo 1: Kazlıçeşme Hamamı'nın Tarihsel Süreçteki Vakıf Aidiliyeti, İsim ve Mülkiyet Değişimi

Yıl / Yüzyıl	Kayıtlardaki Adlandırma	Kullanım Evresi / Yorum	Bağlı Olduğu Vakıf
15. yüzyıl sonu (1481–1512)	Selhane Hamamı	Debbağhane ve salhane bölgesindeki deri işçilerine hizmet vermek üzere inşa edilmiş veya bu dönemde vakfa tahsis edilmiş olması muhtemeldir.	Ayasofya-i Kebir Camii Evkafı (II. Bayezid Vakfı)
16. yüzyıl (MAD 5575)	Zenek Hamamı	Yapının, debbağhane üretim alanı içinde yer alan yerel/mikro-toponimik bir adlandırma ile anıldığı anlaşılmaktadır.	II. Bayezid Vakfı
17. yüzyıl sonu (1680'ler)	(Adı bilinmiyor)	Harap durumdaki yapının gelir ve idaresinin Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'na devredildiği mülkiyet değişim süreci.	Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı
1732 (Hamam Yoklama Defteri)	Yedikule Haric-i Hamam	Hamamın arşiv kayıtlarında ilk kez bu adla tespit edildiği dönem.	Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı
1735 (Muallim Cevdet Yazmaları)	Debbağhane Bostan Hamamı	Arşiv kayıtlarında, yakınındaki debbağhanelere ve bostanlara atıfla bu adla kaydedildiği ve aktif olarak işletildiği dönem.	Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı
1752 (Hamam Yoklama Defteri)	Hâriç-i Yedikule Hamamı	Yapının sur dışındaki (hâriç) sanayi yerleşimi içindeki konumuna göre bürokratik olarak tanımlandığı dönem.	Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı
1766 (Hamam Yoklama Defteri)	Haric-i Yedikule Hamamı	Hamamın “yekta” yani tek hamam olduğu vurgulanmıştır.	Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı
20. yüzyıl başı (1939)	Kazlıçeşme Hamamı	Pervititch haritalarında hamam olarak işaretlenen ve kentsel bellekteki adın sabitlendiği dönem.	Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı (mülhak vakıf)
20. yüzyıl ortası–sonu (1950–1990)	Atölye (deri / marangoz / döküm)	Hamam işlevinin sona erdiği, yapının endüstriyel üretim alanı olarak yeniden kullanıldığı dönem.	Özel mülkiyet
20. yüzyıl sonu–21. yüzyıl	Âtıl yapı / harap hamam	Yapının işlevini tamamen kaybettiği ve terk edildiği dönem.	Özel mülkiyet

teknik, Selçuklu hamamlarında da gözlenmektedir.¹²⁰ Yapının Kazlıçeşme semtiyle olan ilişkisi, hamamın deri üretim sürecinde çalışan işçilerin günlük yaşamına hizmet eden bir temizlik mekânı olarak tasarlandığını işaret etmektedir. Bu açıdan bakıldığında, hamam, Osmanlı şehir dokusundaki üretim alanlarıyla sosyal altyapı arasındaki simbiyotik ilişki-

120 Önge, 1995, 42-45

nin nadir belgelerinden biridir. Bu bağlamda çalışma, arkeolojik kazı verileri ile mimari ve arşivsel bulguları bütüncül biçimde değerlendirerek, Kazlıçeşme Hamamı'nın kentsel arkeoloji bağlamındaki yerini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Kazlıçeşme Hamamı, Osmanlı hamam mimarisinde küçük ölçekli mahalle örneklerinin işlevsel ve estetik boyutlarını sentezleyen istisnai bir veri kümesi sunmaktadır. Yapıya dair arkeolojik kazı bulguları, İstanbul'un sur dışı yerleşimlerinde ki hamam tipolojilerinin kronolojik ve mekânsal çeşitliliğini anlamada yeni bir referans noktası teşkil etmektedir. Bu çalışma; tarihsel belgeler, kazı verileri ve mimari analizler ışığında yapıyı monografik olarak ele alarak, literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Hepsinden önemlisi Kazlıçeşme Hamamı; Osmanlı İstanbul'unda üretim alanları ile kamusal mimari arasındaki işlevsel ilişkiyi somutlaştıran ve hamamların endüstriyel kentsel sistem içindeki hayati rolünü yeniden tanımlayan özgün bir değerlendirme çerçevesi sunmaktadır. Kazlıçeşme Hamamı bir yıkanma yapısı olmasının yanında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte üretim faaliyetleriyle iç içe geçmiş çok katmanlı bir endüstriyel peyzajın parçasıdır.

KAYNAKÇA

- Arslan, R. (1974). İstanbul Kentleşme Sürecinde Yapısal Değişme. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, (12), 101-124.
- Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Yazmaları*, No: B. 6, Tarih: 1 Zilhicce 1147 (24 Nisan 1735).
- Ayverdi, E. H. (1953). *Fatih Devri Mimarisi* (Vol. 11). İstanbul Matbaası.
- Ayverdi, E. H. (1973). *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri III 855-886 (1451-1481)*, İstanbul.
- Baçar, V. (2021). *Üsküdar Hamamları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- BOA, *Cevdet Belediye*, 2706, 6 Cemaziyelevvel 1180 / 10 Ekim 1766. (h.1180) *Tarihli İstanbul Hamamları Defteri*.
- BOA, *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü Varaka Evrakı (DH.EUM.VRK.)*, Dosya No: 61, Gömlek No: 100, Tarih: 1 Zilkade 1327 (14 Kasım 1909).
- BOA, *Evkâf-ı Haremeyn Muhasebesi Defterleri (EV.HMH.d.)*, Defter No: 3496, Tarih: 15 Cemaziyelevvel 1145 (3 Kasım 1732).
- BOA. *Maliyeden Müdevver (MAD)*, Gömlek No: 5575, Tarih: H. 10 Şevval 1051 (12 Ocak 1642).
- Çetinkaya, S., Şener, Y.S. (2024). Ankara Debbağhane/Tabakhane Hamamı'nda Duvar Sıvaları ve Alçıların Onarımı, *37.Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 395-408, Ankara.
- Doğan, T. (2021). Macaristan Budin ve Peç Şehirlerinde Bulunan Osmanlı Hamamları ve Korunma Durumları. *Journal of Arts*, 4 (1), 49-58.
- Erat, B. (1999). Anadolu'da Türk Hamam Mimarisi. *Osmanlı Ansiklopedisi*, 19 392-399.
- Ersoy, S. Anadol, Ç. (2000). *Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul / in the Insurance Maps of Istanbul*, İstanbul.
- Ertuğ, N (2006). İstanbul'un Tarihi Çeşmeler Külliyesi II, Forart Basımevi.
- Ertuğrul, A. (2009). Hamam yapıları ve literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (13), 241-266.
- Ertuğrul, A. (2015). İstanbul Hamamları ve Mimarisi. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* 8, 450-467.
- Evliya Çelebi (2006). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul. Cilt 1.* Yay. Haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evren, B. ve Çeker, A., (2003). *Surların Öte Yanı: Zeytinburnu, Zeytinburnu Belediyesi*, İstanbul.
- Eyice, S. (1960). "İznik'de Büyük Hamam" ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme" *Tarih Dergisi* 11/15, 99-120.
- Eyice, S. (1993). "Çeşme", in *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 8: 277-287, Türkiye Diyanet Vakfı. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cesme>

- Eyice, S. (1997). “Hamam”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt15: 433-434, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hamam#1>
- Fatih Mehmed II. Vakfiyeleri (1938). Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Türk Vakfiyeleri No. 1, Ankara,
- Genim, S. (2010). İstanbul ve Mimari, Şehir ve Kültür: İstanbul, İstanbul Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü Yayınları, Ebru Matbaacılık.
- Gill, A. (2008, April). “Chattering” in the Baths: The Urban Greek Bathing Establishment and Social Discourse in Classical Antiquity. In *Proceedings of the 36th CAA International Conference*, Budapest.
- Glück, Heinrich (1921). *Probleme des Wölbungsbaues : Die Bader Konstantinopels und ihre Stellung in der Baugeschichte des Morgen und Abendlandes*, Halm und Goldmann, 1.Band, Wien.
- Goodwin, A (1971). *History of Ottoman Architecture*.
- Haskan, M. M. (1995). İstanbul Hamamları, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları.
- İBB İtfaiye Daire Başkanlığı (2024). İstanbul Yangınları. URL: <https://itfaiye.ibb.gov.tr/tr/istanbul-yanginlari.html>.
- Karakuş, F., Özcan, Z. (2022). Tarihi Ankara hamamlarının tipolojik analizi. *Turkish Academic Research Review*, 7(3), 525-575.
- Karakuyu, M. (2006). “İstanbul’un Mekansal Gelişiminin Analizi”,4. CBS Bilişim Günleri *Bildiriler Kitabı*, İstanbul.
- Koçu, R. E. (1971). Fâtih Sultan Mehmed Câmî, İstanbul Ansiklopedisi, C.10. URL: <https://istanbulansiklopedisi.org/handle/rek/10740> Erişim tarihi: 05.03.2026
- Koyuncu, M. (2009). “Tanners in Ottoman State” *Turkish Studies* 4/8, 1746-1762. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1018>
- Kömürçüyan, E. Ç. (1988). İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul, Hrand D. Andreasyan (çev.). İstanbul: Eren Kitapçılık.
- Kuban, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul: Yem Yayınları.
- Maden, F. (2013). Kazlıçeşme Bektaşî Tekkesi ve Vakfiyesi, *Vakıflar Dergisi* (40), 121-142.
- Kuyulu, İ. (1992). “Manisa Alaca (Hamza Bey) Hamam” *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi* VI, 63-73.
- Necipoğlu, G. (2005). *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*. Princeton University Press.
- Orbay, K. (2012). Edirne II. Bayezid Vakfı’nın Mali Tarihi (1597-1640). *GAMER (Gaziantep Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Dergisi)*, 1(1), 113-141.
- Önal, M. M., Başbüyük, Z., & Gölbaş, A. (2017). Antik Sankaya Termal Roma Hamamının Mimarisi ve Yapımında Kullanılan Doğal Yapı Taşları (Sarıkaya-YOZGAT), II. *Uluslararası Bozok Sempozyumu: Yozgat’ın Turizm Potansiyelleri ve Sorunları Bildiriler Kitabı*, 1, 19-33.

- Önge, Y. (1995). *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Hamamları*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Özdemir, M. (2004). Geçmişte ve Günümüzde El Sanatları Çerçevesinde Üretilen Deri Ürünleri Üzerinde Bir Araştırma, Doktora Tezi Ankara Üniversitesi.
- Pantık, R. (2021). Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakıfları: Yönetimi, Kentsel Gelişime Katkıları ve İktisadi Yapısı. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Şehsuvaroğlu, H. Y. (2005). *Asırlar boyunca İstanbul: eserleri, olayları, kültürü*. Cumhuriyet Vakfı.
- Sevindik, M.S., Şenyurt, O. (2023). Kocaeli'nde Modern Bir Endüstri Tesisinin İzleri: Kazlı Deri Fabrikası, *Yapı Dergisi*, 50 (487), 60-67.
- Şimşir, N. (2015). XVIII. Yüzyılın Ortalarında İstanbul ve Çevresindeki Hamamların Sosyal ve İktisadi Özellikleri. *XVI. Türk Tarih Kongresi*, 6, 87-118.
- Tanman, B. (1994). Perişan Baba Tekkesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C, 6, 242-243.
- Walton, A. (1894). *The Cult of Asklepios* (No. 3). Boston: Published for the University by Ginn.
- Yaşar, A. (2014). İstanbul Hamamları: 1731-1766 ,*Osmanlı İstanbulu II: II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri*, 553-585. İstanbul.
- Yaşar, A. (2020). 1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları. *Vakıflar Dergisi*, (53), 67-99.
- Yegül, F. (2006). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma* (Çev. Erten, E.) Homer Kitapevi, İstanbul.
- Yegül, F. (2011). *Roma Dünyasında Yıkanma* (Çev. Erten, E.) Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Yelmen, H. (1994) "Kazlıçeşme" in *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. Cilt 4, 512-514. İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı.
- Yılmaz, Ö. (2008). Üsküdar Hamamları Üzerine Bir Değerlendirme. *İstanbul Araştırmaları Yıllığı / Annual of Istanbul Studies*, 1, 121-142. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Yörük S. (2016). XVIII. Yüzyıl Eyüp Kazası Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı. *TTK BELLETEN* 80(289):823-856. [doi:10.37879/belleten.2016.823](https://doi.org/10.37879/belleten.2016.823)
- Yörük, S. (2023). Patrona Halil İsyanı (1730) Sonrası İstanbul Hamam Çalışanları ve Arnavutların İşgücüne Katılımı. *Journal of International Eastern European Studies*, 5(2), 281-318.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakıf Defteri: 641*
- Zeren, E., Sazak, G. (2011). "Osmanlı Minyatürlerinde Kasaplık/ Butchers in Ottoman Miniatures" *ACTA TURCICA Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl III, S. 2: 53-78.

Değerlendirme: Çift kör hakemlik.

Çıkar Çatışması: Yazarlar bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek beyanı yapmamıştır.

İntihal, Yapay Zeka ve Diğer Etik Hususlar: İntihal taraması *iThenticate* yazılımıyla yapılmış ve benzerlik oranı, derginin üst sınırı olan %15'in altında çıkmıştır. Yazarlar, bu makalenin hazırlanmasında herhangi bir yapay zeka katkısı beyan etmemiştir. Yazarlar, makaleyle ilgili yayın izni beyan etmişler; görsel kullanımıyla ilgili etik/hukuki sakınca olmadığını belirtmişlerdir.

Katkı Oranı Beyanı: Makalenin araştırma ve yazım sürecine 1. Yazar'ın %60; 2. Yazar'ın %40 oranında katkı sağladığı beyan edilmiştir.

Peer-review: Double-blind peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Plagiarism, AI & Other Ethical Statements: Plagiarism detection was conducted using the *iThenticate* software and the similarity ratio was detected below the journal's upper limit of 15%. The authors have not declared any artificial intelligence contribution in the preparation of this article. The authors have granted "publication permission" for the article and stated that there are no ethical/legal objections regarding the use of the visuals.

Author Contribution Statement: It is declared that the 1st author contributed 60% and the 2nd author contributed 40% to the research and writing process of the article.

Makaleler, ilk başvurudan yayın aşamasına değin, ön inceleme, hakem değerlendirme, editör ve İngilizce editörü inceleme süreçlerinde görülen ihtiyaçlara göre, gözden geçirme ve düzeltme yapabilmesi amacıyla yazarın en az iki kere geri gönderilmekte ve yayın öncesinde de yazarın son durum onayı alınmaktadır. Makale içeriğinin bilimsellik, doğruluk ve etik sorumluluğunun yanı sıra dil kullanımı, imlâ ve redaksiyonla ilgili hususlar ve kullanılan görsellerin kalitesi de yazarların sorumluluğundadır.

From submission to the publication stage, articles are returned to the author at least twice for review and correction, depending on the needs encountered during the preliminary review, peer review, editorial, and English language review processes. Furthermore, the author's approval is obtained for the final version of the article before publication. In addition to the scientific validity, accuracy, and ethical responsibility of the article's content, language usage, style, spelling, proofreading, and the quality of the images used are also the responsibility of the authors.

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi | Ege University, Faculty of Letters
Sanat Tarihi Dergisi | Journal of Art History
ISSN 1300-5707 | e-ISSN 2636-8064
Cilt: 35, Sayı: 1, Nisan 2026 | Volume: 35, Issue: 1, April 2026

Sahibi (Owner): Ege Üniv. Edebiyat Fak. adına Dekan (On behalf of Ege Univ. Faculty of Letters, Dean): Prof. Dr. Selami FEDAKAR ♦ Baş Editör (Editor in Chief): Dr. Ender ÖZBAY ♦ Editöryal Kurul (Editorial Board): Prof. Dr. Lale DOĞER, Prof. Dr. Semra DAŞCI, Prof. Dr. Şakir ÇAKMAK ♦ İngilizce Editörleri (English Language Editors): Dr. Elvan KARAMAN MEZ, Doç. Dr. Fırat KARADAŞ (MKÜ) ♦ Yazı İşleri Müdürü (Managing Director): Doç. Dr. Hasan UÇAR ♦ Sekreteryâ - Grafik Tasarım/Mizapaj - Teknik İşler - Strateji - Süreç Yönetimi (Secretariat - Graphic Designing/page layout - Technical works - Strategy - process management): Dr. Ender ÖZBAY

(İlgili sayının bilimsel hakemleri, tüm makaleleri içeren "Sayı Tam Dosyası"nda belirtilmiştir.)
(The scientific referees of the relevant issue are presented in the "Full Issue File" containing all articles.)

[İnternet Savfası \(Acık Erisim\)](#)

[İnternet Page \(Open Access\)](#)

DergiPark
ACADEMİK

<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

